

Саккизинчи фасл. Султон Саидхон ибн Султон Ахмадхон ибн Султон Юнусхон хакида. Даствлабкн йилларда унинг хаётида юз берган кийинчиликлар ва бахтсизликлар баёни

Хазрат Хокими мутлак ва Маликул мулк (Аллох) ўз факир бандаларидан бирортасига улуглик тожини кийгизишни маъкул топса ва бандаларининг тенглари ичидан энг муносибини ўз инояти тўни бирла сарафроз килишни истаса, аввал уни роса синовларга солади, бошига мислсиз кийинчиликлару азоб-укубатларни ёғдиради. Яратганнинг ажиб донолиги мана шунда кўринадики, у ўша бандасини шу тахлит факиру мискинлар ахволи билан таништиради, бандаси ожизлар холига раҳм-шафкат кўзи билан карасин деб, салтанат ва динни ақл-фаросати ва зукколиги билан тартибда тутсин деб бўлажак ишлардан уни вокиф килади. Бундай синов жахон элининг фахри, мусулмон динининг нури шайхулислом Абдурахмон Жомийнинг «Силсилат аз-захаб» асарида Хазрат Вожибул Вужуд даргоҳининг якин дўсти Мусо алайхиссалом хакида шеърий йўл билан жуда яхши хикоя килиб берилган.

Назм:

Кунларнинг бирида Мусои Калим
Вафо манзилида ташларди одим.
Чўпонлик ишида кезарди хар ён,
Кўйлар хуркиб кетди шунда ногахон.
Бир кўзи сурувдан кетди айрилиб,
Чопарди ортига бокмай кайрилиб.
Мусо роса кувди кайтармок бўлиб,
Кўзи холдан тойиб, колди йикилиб.
Мусо уни тутиб, олдида чўкди,
Шафкат кўз ёшларин бетиним тўкди:
«Бундай хуркишингни боиси нима?
Елдай югуришнинг фойдаси нима?
Менинг таъкибимни мулохаза кил
Ўзим учун эмас, сен учун, билгил.
Агар ўз холингга кўйсам сени ман
Сендан меҳрибонлик узган бўламан.
Хар бир конхўр бўри сени хар қачон

Эртами ё кечми ейиши осон».
Кўзини кўтарди ўз елкасига
Кайтиб бориш учун эл подасига.
Эзилди, толикди у огир юкдан
Лекин ташламади уни елкадан.
Хушу нохушликда келар ташвишдан
Огиррок иш йўқдир юк кўтаришдан.
Шодлик саройида килсалар кабул,
Хисоб кунигача юк ташувчи бўл.
Хак таоло унинг чўпонлигида
Синади беҳад меҳирбонлигида
Деди малакларга: «Килингиз диккат
Бунчалик кўрсатган лутфу марҳамат –
Унинг мартабасин юксалтиргуси,
Жахонда мухташам подшоҳ бўлгуси.
Халойик бошига чин сарвар бўлар,
Бу эзгу йўлда у пайгамбар бўлар.
Унинг паноҳида эл ором топар,
Унинг оёғига барча бош кўяр».

Шунинг учун ишончли манбаларда келтирганларига кўра, бирорта пайгамбарга пайгамбарлик тожини ва расуллик либосини кийдиришдан олдин у кучлилар ва ожизларга нисбатан меҳр-мурувват ва ачиниш хиссини туйиши учун аввал уни чўпонлик захматларини чекишга мажбур қилишган.

«Тарихи Акосира» (Кисро авлодлари тарихи) китобида бир хикоя бор: Кисро наслидан бир уруги – Нўширавоннинг отаси Кубод ўгли Нўширавон вужудида ақл ва билим жилоларини ҳамда мурувват ва саховатпешалик нурларини пайкагач, унинг тоза калби гўдаклигидан илм-хикмат билан тўлса, тошга ўйилган накшдек бўлар, деган ниятда уни олим ва фозил кишилар кўлига топширишга қарор қилди. Шунда Кубод донишманд Хожа Бузургмеҳрни чакириб, унга Нўширавонни топширди. Донишманд айтди: «Модомики бу ишдан мақсад аниқ экан, хикмат талаби бўйича қиладиган ишларимиз четдан қараган кишининг қалтабин назарида зарарли, бемаъни нарса бўлиб туюлиши мумкин, шу боисдан айтиб кўяй, сизнинг қалбингизда ранжиш аломатлари бўлмаслиги лозим, негаки бу хикматнинг фойдаси жуда узок замонларгача етиб боради ва акс этиб туради». Кубод ҳам, болани топширишдан кўзланган мақсад ҳам шу эканлигини таъкидлади. Шундан сўнг Хожа Бузургмеҳр Нўширавон билан хикмат қасри томон йўл олишди. Отхонадан уларга от беришди. Хожа ўзи отга миниб, Нўширавонга отнинг ёпинчигини елкасига ташлаб пиёда, Хожа узангиси ёнида кетишни буюрди. Хожа гох отга қамчи босар, гох жоловини тортиб, охиста юрарди. Уйга етиб, сарой ховлисидаги богда тўхтагач, у Нўширавонга газаб билан кўпол муомала қилди ва уни савалашни буюрди. Икки киши икки томондан йўгон таёқлар билан саваламоқчи бўлишганда, Нўширавон кўркканидан титраб-қакшаб ялинишга тушди. Хожа: «Бор, сени кечирдим», деди. Нўширавон беҳад қувониб кетди. Кейин Хожа Нўширавонни иззат-хурмат билан ичкарига олиб кириб, эъзоз-икромлар кўрсатдики, бундай одамгарчиликни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмаган Нўширавон хайратда қолди.

Донишманд Бузургмехр айтди: «Дастлаб сени узангим ёнида пиёда юришга мажбур килганимда максадим сенинг узангинг ёнида пиёда юрган одамнинг ахволидан вокиф килиш – бегам отликлар отларини илдам йўрттириб кетишганда, пиёдалар кандай кийналишини билиб кўй, дедим, пиёдаларнинг азобланиши заррача бўлса-да уларнинг хаёлига келмайди ҳам. Кейин мен сендан газабланиб, таёк билан савалашга буюрганамда, ундан сўнг сени кечириб, сен ўшандай зулмдан озод бўлганимда, сени кандай қувонч камраб олганини эсла! Буларни мен шунинг учун килдимки, мабодо сен бирорта шўрлик бандани газабингга олиб, таёк билан уришга буюрсанг, ўшанда ўзингнинг ҳам шундай ахволга тушганингни, азобдан кутулганимда канчалар севинганингни эслагин, дедим, ўзингга раво кўрмаган нарсани ўзгага ҳам раво кўрма! Кечирганимдан кейин сени муносиб тарзда мехмон килдим, хурмат-эътибор тахтига ўтказиб, доно фикрлар айтиб, ёкимли суҳбат куриб, кўнглингни топдим. Сен – подшоҳсан, одамлар сендан худди шундай муомалани кутишади. Сен буни ёдингда тутишинг ва мен сенга кандай муносабатда бўлган бўлсам, сен ҳам ўз тобеларингга шундай муносабатда бўлишинг керак».

Шу тахлит бир дунё доно фикрлари билан у Нўширавоннинг ақл хазинасига абадий нақдинани солиб кўйдик, натижада Нўширавон подшоҳ бўлгандан сўнг шундай даражага етдик, бу барча мавжудотларнинг афзали, бутун борликнинг икболи хазрати пайгамбаримиз (барча яхши дуолар унга бўлсин) айтган хикмат мазмунига мос келади. У киши: «Мен адолатли шох замонида тугилдим» деган эди. Бу ёркин хикмат Нўширавон бахт-икболи саҳифаларида битилганки, шунинг учун ҳам у бошқа кофирлардан фарк килади, жаҳолат зулматига карамасдан, у дахрийлик маскани – дўзахдан ўзини саклаб колди ва ўзига аърофдан – кийноқлардан химоя қилинадиган маскандан жой хозирлади.

Бу муқаддимадан ва бу хикоядан мақсад шуки, Азалий Хикмат ўз абадий иродаси билан саҳийлик ва тўғрилиқ асосига қурилган, диёнат ва адолат билан мустаҳкамланган, гўзал фазилатлар инжулари ва хайрли ишлар марваридлари билан зийнатланган ноиблик тожини бошига кўйди ва кўша-кўша яхши хислатлар билан безатилган подшоҳлик тўнини хоннинг саодатманд елкасига ёпдик, бу салтанатининг етуклиги билан подшоҳларнинг подшоҳи хисобланади, унга хамиша бахт-икбол ҳамроҳ бўлсин учун Султон Саидхон деб исм кўйдилар, яъни бу «Бахтли хон» маъносини беради. Мақсад: барча одамлар – соҳибидавлат ва фуқаро, айниқса, илм аҳли, дарвешлар ҳамда сўфийлар хотиржам ва ҳалол бўлиб, Ҳақ субҳонаху ва таолонинг бандчилигини қилиб, берган неъматига шукроналар айтиб ўтиришсин, бунинг баракоти кўп йиллар дунёвий ва диний ишларга фойда келтирсин.

Шундай қилиб, хон дастлаб дунё одамларининг турли тоифалари бошига турли даражада тушадиган қийинчиликларни бошдан кечирди. Ўзгаришлар даврида кандай қийимни қиймасин, ўша қийимни қиядиган тоифанинг қийинчиликлари ҳам унинг бошига тушаверди. Замон ва қисматнинг гаддор кўргуликлари ва синовларига бардош бера-бера, у хушфезллик ва тажриба тўплаб борди, бу нарса ҳар хил тоифа одамларнинг машғулотларини ўрганишга ва кейинчалик подшоҳ бўлган пайтида ўша одамларнинг ҳар бирига ўзига муносиб муомалада бўлишига ёрдам берди, бу эса ўз навбатида унинг улуг мартабаларга, обрў-эътиборга эришувига олиб келди.

Назм:

Окилу хунарманд эрларга Аллох
Кошки икки умр тортик этсайди.

Бирида муттасил тажриба тўплаб,

Бирида хаётга татбик этсайди.

Султон Саидхон – бу хикоямизда каерда «хон» сўзи учраса, демак, гап у ҳақда боради – гаройиб воқеаларни бошдан кечирди. Бу мухтасар тасвирдан мақсад хоннинг фаолиятини кўпроқ очиб беришдир. Бу қисқа баён тафсилотлари қуйидагилардир: унинг муборак насл-насаби юқорида бир неча бор айтиб ўтилди. У тугилганидан то ўн тўрт ёшга етгунига қадар отасининг сояи давлатида, ҳузур-халоватда хаёт кечирди. У ўн тўрт ёшга етганда отаси Султон Аҳмадхон, яъни Олачахонда ақаси Султон Маҳмудхонга хизмат қилиш истаги тугилди. Шунда у ўз ўрнига энг катта ўгли Мансурхонни қўйиб, ундан кейинги икки ўгли – Султон Саидхон ва Бобожок султонни ўзи билан бирга Тошкандга олиб кетди. Аҳсидаги жангда, зикр этилганидек, хонлар қўлга тушганда Султон Саидхон ҳам отаси билан эди. Лашкар пароканда бўлгач, ҳар ким ўз жонини қутқазишга киришди. Хон ҳам бир томонга қараб қочди. Шунда унинг бўқасига ўк тегиб, совутини тешиб ўтиб, суягига етди. Отасининг лашкари тор-мор қилинган учун қочишга қуввати етмади. Ўша ерлик одамлар уни тутиб олиб, юришга қучи етмагани учун ҳеч қимга топширмай, бир неча кун ушлаб туришди.

Султон Саидхон қувват тўплагунига қадар Шоҳибекхон ишларни тартибга солиш учун Тошкандга қайтди. Аҳсида Шайх Боязид ҳоким эди. Хонни ўшанга олиб қелишди ва уни қамаб қўйишди. Хон бир йилга қадар, то Шоҳибекхон қелгунча Шайх Боязид қўлида қамоқда бўлди. Шоҳибекхон Танбални тутиб ўлдирди ва Андижонни бошқаришни Жонибек султонга топширди.

Жонибек султон Аҳсига қелди. Султон Саидхонни Жонибек султон олдига олиб қелишди, Жонибек султон уни Шоҳибекхонга жўнатди. Шоҳибекхон унга жуда яхши муносабатда бўлди, оталарча меҳрибонлик билан қутиб олди ва иложи борица гамхўрлик қилди. Шоҳибекхон Хисор ва Қундузни олганда, хон унга ҳамроҳ бўлди. Султон Саид хоннинг хайрат ва завқ-шавқ билан айтиб берганини эшитганим бор: «Шоҳибекхон Хисорни олганда, Маҳмуд султон Қундузни эгаллади, деган хабар қелди. Шоҳибекхон орқасига қайтди ва жуда секин юрди. У Хисорни Хамза султонга, Чағониённи Маҳди султонга берди. Дарбанди Оханинда йўл торлиги, ўлжаларнинг қўплиги учун лашкар секин-секин Буя ва Термиз тарафдан юрди. Шавкатли лашкар Буяда қодирлар тикиб тўхтади ва пешин пайти эди, мен ҳам мажлисда иштирок этдим. Қабул вақти ҳали бўлмаган, Шоҳибекхоннинг бир нечта мулозимларигина ҳозир эди, ҳолос, шу пайт юзида қўрқув ва таҳлика ақс этган бир одам қелди. У тез юриб қелиб, қўлидаги хатни салтанатга муносиб бўлган тахт пойига қўйди. Шоҳибекхон хатни ўқиркан, юзида қучли ўзгариш зоҳир бўлди. Охиригача ўқимай ўрндан туриб, ҳарам томонга йўл олди ва от қелтиришларини буюрди. Ҳарамда узок туриб қолди. Пешин намозидан кейин чиқиб, отга минди, қўп мулозимлари бирга эди. Маълум бўлдики, Маҳмуд султон Қундузда ўз ажали билан ўлипти ва унинг жасадини олиб қелишпти.

Бирор соат ўтиб, Шоҳибекхон лашкаргоҳдан қикқанида, қоп-қора қийиниб, қўз ёш тўқаётган одамларни қўрдик. Улар тобутни ерга қўйиб, унинг атрофида саф тортиб туришарди. Шоҳибекхон буни қўриб имо қилган эди, барча султонлар ва бошқа одамлар отлардан тушиб, унинг узангиси ёнида пиёда боришди.

Халойик дод-фарёд қўтарди, булар ҳам дод солиб йиглашга тушди. Шоҳибекхон яқин қелгач, бир ишора қилган эди, ҳамма саф тортиди, ўзи эса отда олдинга ўтди, отининг боши тобутдан ҳам баланд эди, одамларни жим бўлишга буюрди. Одамлар ёқаларини йиртиб дод солишдан тўхтади. Кейин у Маҳмуд султоннинг амирларидан бирини ёнига

чакириб, коида расмига кўра, таъзия билдирди ва бир муддат юзиям ўзгармай, кўз ёши тўкмай жим колди. Бироздан кейин бошини кўтариб: «Махмуд султоннинг ўлгани яхши бўлди. Одамлар, Шохибекхоннинг салтанатини Махмуд султон ушлаб турипти, дейишарди, ана энди одамлар Шохибекхоннинг салтанати Махмудга боглик эмаслигини билишади, олиб боринглар, уни дафн килинглар» деди. У шу сўзларни айтди-ю оркасига кайтди. Шохибекхон шундай кўполлик ва совукконлигини намоиш килдики, хамма лол бўлиб колди», дея хикоя килган эди.

Махмуд султоннинг ўлими мўгулларни каттик кайгуга солди. Чунки Махмуд султон барча сохаларда мўгулларнинг таянчи эди ва айтиб ўтилганидек, бу хайрли ишда кўп саъй-харакатлар килди. Улар Самаркандга етишганда Мўгулистондан Шохбегим келди. Бу киска баённинг тафсилоти шуки, Шохбегим хонларнинг онаси ва Бадахшон хукмдори Султон Мухаммаднинг кизи бўлиб, Искандар Зулкарнайн наслдан эди. Бир вақтлар у ўгли Султон Махмудхон билан Мўгулистонга кетган эди. Лекин эслатиб ўтилган пасткаш одамлар шундай килишдики, она-ўгил ўртасидаги одоб ва хурмат-эҳтиром чегарасидан чикмай келган муносабатларга рахна тушиб, бир-биридан норозилик ва жанжал гардлари пайдо бўла бошлади. Бегимнинг ярамас маслахатгўйлари, унинг Шохибекхон ёнига кетиши, ундан ўзига бирор вилоятни сўраб олиши кераклигини, негаки унинг Мўгулистонда яшаши кийинлигини кулогига куйишар эди. Мана шундай бемаъни гаплар билан улар бегимни жўнатишди. Пасткаш кимсалар бегимни суюкли ўглидан бошқалар шармандалик ва беобрўлик деб хисоблайдиган бир йўл билан ажратишларидан олдин, у окила аёл бўлганлигидан шуни бахона килиб ўгли ёнидан кетди. Бегим Шохибекхон қошига илтимос билан кетди, деган миш-миш таркалди, у бўлса Самарканддаги ўгилларини кўришидан хурсанд эди.

Бу орада Шохибекхон Хоразмга томон кўшин тортди, отам Хуросонга кочиб кетди, хадемай бунинг баёни келади. Хон айтиб берган эдики, Мирзо кочиб кетгандан кейин ахвол кийинлашди. Ўн олти киши гапни бир жойга кўйиб Самарканддан кочишди. Хутук йўли билан Каротўкайга ўтишди, у ердан Сайрамгача бориб, Мўгулистонга ўтиб кетишди. Узун Ахмадга элтувчи йўл оркали Еттиканд номи билан машхур бўлган Хафтдехга келишди. Еттикандда Султон Махмудхон бор эди. Бу воқеаларнинг боши баён этиб ўтилди: Султон Ахмадхон ўлганда, Султон Махмудхон Мўгулистонга кетган эди. Султон Махмудхон бўшанг подшоҳ бўлган, салтанат ишларида ялковлик ва кўнгли бўшликка йўл кўйган. Маълумки, Мўгулистон – бу сахро, у бундай ялковлик ва бўшангликни кўтармайди, шу боисдан у Мўгулистонда коллмади. Ўз карорини ўзгартириб, сахарга ва Еттиканд вилоятига келди, у ерда дехкончилик килиб яшаб колди. Хон амакиси Султон Махмудхонга кўшилди, бир канча муддат унинг хизматида бўлди.

Султон Саидхон беҳад харакатчан ва жасур киши эди. Шунинг учун у Султон Махмудхоннинг ялковлиги ва бегамлигига токат килолмай, у ердан кочиб кетди. Султон Махмудхон унинг оркасидан одамларини жўнатди. Уч кундан сўнг улар унга етиб олишиб, олишув бўлди. Кураш жуда кескин тус олганда, Султон Махмудхоннинг мулозимларидан соз чалиб, ашула айтадиган Максуд Али деган одам эпчиллик килди. Хон, олишувнинг муваффақияти аввало ўзининг харакатига богкликлигини кўриб, унга томон от сурди. У кочишга тушди. Кочиб бораётиб оркасига ўгирилди-да, ўк отди. Унинг ўки хоннинг чап елкасига шундай санчилдики, елка суюгига етди ва чап курагидан ўтиб, ўнг курагига етиб борди. Шунда хон Максуд Алини хайрон колдирмокчи бўлди, аммо у канча уринмасин, курулни бошқаришга кўлининг кучи етмади, душман сог-саломат кетди.

Хон кайтиб келди. Яраси огир эди, икки йилгача унинг ўнг кўзи кўрмай, бир кўли ишламади. Бирмунча муддат ўтгач ўша Максуд Али хон мулозимларидан бирининг кўлига тушди. У Максуд Алини килган килмишлари учун нариги дунёга жўнатмокчи эди, бошкаси унга: «Сен уни хон хузурига тирик олиб борсанг-да, хон уни ўзи жазоласа, бу тўгри иш бўлади ва у сендан кўпроқ миннатдор бўлади», деди ва у Максуд Алини хонга тириклай олиб келди. Хон бундан хурсанд бўлиб, уни олиб келишларини буюрди ва: «Кўлимга тушганинг яхши бўлди, зеркиб ўтирган эдим» деди. Гарчи хоннинг бор-йўги битта тўни бўлса-да, ўшаниям унга берди, тагин бир нечта от совга килди, чунки Мўгулистонда от ва мол жуда кўп, кийим-кечак эса кам эди. Умрининг охиригача унга меҳрибончилик килди. Хоннинг хайрли ишлари сон-саноксиз – хар бири хакида мавриди келганда ёзамиз. Кискаси, ярадор Султон Саидхон жуда катта кийинчиликлар билан укаси Султон Халил султонга бориб кўшилди. Султон Халил султон отаси вафот этгач, Мансурхондан кочиб Мўгулистонга борди ва Мўгулистонда киргизларга кўшилди. Улар уни подшоҳ кўтаришди. Хон узок вақт укаси билан бўлди. Охири бир томондан улар, иккинчи томондан, Султон Махмудхон ва Мансурхонлар ўртасида кўплаб галаба ва маглубиятлар, тўкнашув, каттик жанг ва гаройиб воқеалар бўлиб ўтди, ўша жангларда хон шундай ярадор бўлдики, жароҳат битишига соғлом ақл бовар килмасди. Бунинг тасвири мазкур китоб максадига кирмайди.

910 йилдан 914 йилгача (1504-1505-1508-1509) Мўгулистонда шахзодалар ўртасидаги кураш ва жанжаллар билан ўтди, охири Султон Махмудхон ака-укалари, Мўгулистоннинг таркок халки орасида туришдан безор бўлиб, Шохибекхон ёнига кетди, бу баён килинган эди.

Мансурхон, Султон Саидхон ва Султон Халил султонлар колгач, укаларига хужум килиб, улар ўртасида ҳам жанг бўлди. Бу воқеа Алматуда – Мўгулистоннинг машхур ерида содир бўлди. Жанг каттик бўлди ва охир-окибат маглубият юки султонлар елкасига тушди. Султон Халил султон Мўгулистондан умидини узиб, Шохибекхоннинг хомийлигидан умидвор бўлиб, амакисининг оркасидан жўнади ва Ахсига келди. Жонибек султон уни тутиб амаким Саид Мухаммад мирзога, Султон Али мирзо бекчикка ва Тубра нуёгутга топширди. Улар ўзларига бошқаларда ишонч хосил килиш учун уни дарёга чўктиришлари лозим эди ва улар бечора Султонни Ахси дарёсига чўктиришга мажбур бўлишди. Бу воқеадан бироз муддат ўтгач, Султон Саидхон укасини ўлдирган мана шу одамларга меҳрибончилик кўрсатди – бу ҳақда хали тўхталамиз.

Султон Саидхон ўша жангдан сўнг кочганида, ихтиёрида элликтача одам ва керакли корамоллар бор эди. У Алматудан Дўланга келди, бу ергача карвон билан ўртача юрганда тахминан ўн беш кунлик йўл эди. У ерга етиб келгач, улар хотиржам бўлишди, бу ер маълум маънода хавфсиз эди. Ўша куниёк бир одам пайдо бўлди, улар уни тутиб олиб сўрокка тутишди. У: «Бу ердан карвоннинг ўртача юришида уч кунлик йўлда жойлашган Уруктом деган жойда бахрин кавмидан бир тўда одамлар жойлашиб олишган, улар Кошгарга бориб, Абобакр мирзога кўшилишмокчи», деди. «Мен кочиб кетдим, – дея давом этди у, – киргизлар томонга кетяпман». Шундан сўнг, улар маслахатни бир жойга кўйиб, хон ўзи ўша ёкка бориб, улар билан алоқа ўрнатади, деган карорга келишди. Эхтимол, у шу йўл билан ёрдам олар. Хаммадан кўп бунини Хожа Али баходир талаб килди. Хожа Али баходир бойрин кавмидан бўлиб, жасур, кўркмас, беназир мерган киши эди. Хон Самарканддан кочиб келиб, амакиси Султон Махмудхонга кўшилган пайтда Хожа Али Еттиқандда Султон Махмудхон ноибларидан бирининг хизматида эди. Хон келгач, Хожа Али хонга садокат камарини чин дилдан белига

боглаб, унга астойдил хизмат кила бошлади. Хон кочиби, Максуд Али мусикачи уни ярадор килганда, Хожа Али ўша жангда катта кахрамонлик ва баходирлик кўрсатди – ўша кундан бошлаб у хоннинг илтифотли назари остида бўлди. Кўплаб жангларда содир бўлган гаройиб воқеалар унинг ишлари эди. Баходирлик ва жасурлик билан бир каторда у ақл ва билим сохиби ҳам эди. Ўша кунларда кўп ишлар унинг кўрсатмаси ва маслахати билан килинарди. Хожа Али бу ишга тарафдор бўлганлиги учун бошқа маслахатгўйлар бунинча ёктиришмасди. Хожа Али айтдики, агар биз бир гуруҳ бўлиб борсак, улар: «Булар бизларни талаб, йўк килиш учун келишди» деб ўйлашлари мумкин, бу бемаъни фикрни уларнинг шайтон ин курган мияларидан чиқариб ташлашнинг иложи бўлмайди ва бу нарса янги-янги тўкнашув ва дахшатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Шунинг учун энг тўғри йўл шуки, камина кулингиз жаноби олийларининг узангиси ёнида хизматкорлик килиб бораман, колганлар беш кунгача шу ерда қолишади. Агар ўша одамлар каминанинг маслахати ва тўғри фикрига рози бўлиб, бизга кўшилишса, биз билан келишиб, мияларини камраган кўрқувдан халос бўлишса, ахлоқона ва тубан ўй-фикрлари тоза ният ҳамда жаноби олийларига садокат билан алмашса, – бу бизнинг истакларимизга тўғри келади, бизни кутаётган одамларга тезроқ кўшилаемиз. Шундай килсак, тўғри бўлади, хозир отларни аяшимиз керак, агар ҳамма хонга ҳамроҳ бўлиб борса, бу отларнинг кучдан қолишига сабаб бўлади.

Ақлли одамлар бу фикрни маъқуллашди ва Султон Саидхон Хожа Али билан жўнади. Уч кунлик йўлни улар бир кечада босиб ўтиб, чошгоҳ пайти етиб келишди. Ўша тубан одамлар бунинча эшитиб, уларнинг олдига чиқишди, аммо мўгуллар одатига кўра уларга иззат-икром кўрсатишмади, ўзларини кўпол тутишди. Хожа Али айтдики: «Нимагадир интилиб, қачондир ўз орзуларига етишадиган одамлар кулай фурсатни излашиб, иккала кўллари билан умид этагидан маҳкам тутиб, салтанат сохибига хизмат қилишга бел боғлашади...»

Хожа Али гапини тугатолмади. Улар: «Бетайин сўзларингни қўй, бу ваъдаларинг бизга ош-нон бўлмайди, ўзимиз санокли хонадонмиз, бизга хоннинг кераги йўк», дейишди. Хон отининг жиловни Хожа Алининг қўлида эди, уни тортиб олиб, хон тарафга ташлаб, хонни дўстлари ёнига қўйиб юборишди-да, Хожа Алини ўраб олишди. Уни тутиб олиб, ўз уйлари томон жўнашди.

Ўз жонидан кўрқкан хон, тутиб олиб Абобақр мирзога топширмасликлари учун шоша-пиша орқасига қайтди. Тезроқ ўз одамлари ёнига етиш учун у каттик саросимада отига камчи босди. Хон хавфсираб тинмай орқасига ўгирилиб қарарди. Бир куни у шу воқеаларни гапириб ўтирганда мен: «Ёлғизликдан каттик кўрқкандирсиз?» деб сўрадим. Бунга жавобан хон: «Ундай эмас, чунки мен бунгача ҳам Мўғулистонда ёлғиз қолиб, кўп кунларни танҳоликда кечириб, кейин одамларга қўшилган эдим» деган эди.

Йўлнинг бир қисми ортда колганда, узокдан қандайдир қора кўринди. Ўзи бекиниб олиб, захирадаги отини бир пана жойга маҳкам боғлади-да, яшириниб, кутиб турди. Қора нукта яқинлашгач, хон кўрдики, у бир сипохий экан. Яқин келгунча сабр қилиб турди-да, камонга ўқни ўрнатиб, унинг олдида пайдо бўлди. У одам бўлса, кўрқканидан бирон ҳаракат ҳам қилолмай, отдан ўзини ерга ташлади. Хон уни таниди – бу ўша, одамлардан қочиби, қирғизларга бораётганда хоннинг қишилари Дўланди тутиб олишган, бойрин қавмининг тубан қимсалари ҳақида маълумот берган гулом эди. У ҳам хонни таниб, отининг узангисини ўпди, хон ундан одамлари ҳақида, уларнинг хозир қаердалиги ҳақида сўради. У деди: «Сиз Хожа Али баходир билан қетганингиздан кейин жамоат орасида ихтилоф пайдо бўлди. Бунга сабаб, фалончи гўё кечаси хон учун тикилган

чодир ортида туриб эшитганмишки, гўё Хожа Али баходир хонга бу бетайин одамлардан бирон яхшилик кутиб бўлмайди. Анави одамларда хизматкору мол-хол кўп. Бу мулозимларнинг хар бири амир ёки амирзода эканлигини пеш килиб, бизга хўжайинлик килишади, улар эса бунака бемаъниликка йўл кўйишмайди. Биз бу одамлар билан ўз орзу-максадларимизга етолмадик, демак, хозир булардан мен айтган тартибда ажралиш ва анави одамларга кўшилишнинг айна пайти, булар каерга боришса бораверишсин. У кавмнинг кучи билан биз барча ишларимизни изга туширамиз, деганмиш. Хонга бу гаплар роса маъкул бўлган, энди хон кайтиб келмайди. Бу сўзлардан одамларнинг умидлари пучга чикиб, хафа бўлишиб, хар бири ўзига ўзича йўл танлаб, таркалиб кетишди. Бир тўдаси Учку Мухаммад мирзо, Шох Мирак ва Зикул баходир бошчилигида Турфонга, Мансурхоннинг пойтахтига кетди. Бошка тўда Карокулок мирзо бошчилигида Андижонга, Шохибекхон ёнига кетган хонлар, эхтимол, унинг хомийлигида эришгандирлар, деган умидда кетишди. Учинчи тўда Хушкелди кўкалдош ва Азизберди Ога рахбарлигида Кошгарга, Абобакр мирзо ёнига кетишга қарор килишди. Шу тартибда хаммалари таркалиб кетишди». Хон, (Аллох унинг иймонини оширсин), хар доим айтар эдики: «Ахволнинг бунакалигини эшитиб, хайрон қолдим, борлигимни кўркув ва тахлика камраб олди. «Шундай холат юз берганига неча кун бўлди?» деб сўрадим. «Сизлар уларнинг кўзларидан йўқолганларинг захоти шу гап-сўзлар бўлди ва улар пароканда бўлиб кетишди» деди у. Анчагача чуқур хаёлга ботиб, узок мулохаза килиб қолдим. Охири ўзим учун шу қарорга келдимки, отимни Норин ўрмонида, кайтиб чиқолмайдиган чангалзорда қолдираман-да, ўзим пистирмада туриб кийик отиб, гўштини еб, терисини кийим килиб қияман, шу тахлит, гойибдан бирор тўгри йўл кўрсатилгунча бир неча йилни ўтказаман, кейин шунга қараб ҳаракат қиларман. Шу ният билан ёнимга захирадаги отни олиб, йўлга тушдим».

Дунё элатлари орасида мўгул қавмларининг ўзига хос расми бор: «Уларнинг жасур йигитлари узок вақт танҳоликда, одамлардан бир-икки ойлик йўл йироқда, саҳроларда, тоғларда, ўрмонларда яшашади». Кийик гўшти ва териси уларга овқат ва кийим вазифасини ўтайди, улар буни жасурлик ва матонат деб ҳисоблашади, аслида ҳам бу жуда кийин ва хавфли иш. Хон ўзига бундай хавфли вазифани танлаб, гуломга жавоб берди ва режасини амалга оширишга киришди. Кечани у ўзи учун қулай ҳисоблаган бир жойда ўтказди, тонг отгач, йўлга тушди. Мўгуллар одатича эхтиёткорликка риоя қилган ҳолда у тонгда йўлдан эмас, балки йўлсиз жойдан ўзи келган томонга қараб жўнади, бир тепалик устига чикиб, у ердан ўзи шу тарафга келган йўлни, шунингдек, бугун юриши керак бўлган йўлни қузатди. Иккала тарафни кўздан кечириб, отларини ўтлатди, чунки улар кечаси боғлик турган эди. У шундай мулохаза қилди: борди-ю уни бирон қимса қузатаётган бўлса, унда кечаси яқин орада туради, эрталаб эса унинг изидан яқинлашганда, кўриниб туради, қузатилаётган одам эса ўз жонини қутқазиш ҳақида ўйлашга улгуради. Отларнинг қорни тўйиб, бирор қимса пайдо бўлмаса, пешиндан кейин у йўлга тушди ва унинг қаерда тунашини ҳеч қим билмаслиги учун ярим кечагача йўл босди. Бу одамлар ана шундай эхтиёткор бўлишади.

Шундай килиб, хон туш оғишини кутиб, атрафни қузатиб ўтирди. Бироздан сўнг ўзи бу томонга келган йўлда қора нарса кўзга қалинди. У кўркув ичида: «Нахотки анави одамлар хонни кўйиб юборишганига пушаймон бўлишган бўлса?» деб ўйлади. Қора нарса яқинлашиб қелаверди ва у бир киши бўлиб чиқди. Хон йўлни қанча қузатмасин, унинг ортидан бошка одам кўринмади. Хон одатига кўра пистирмага бекинди ва ҳалиги одам қимнидир қақираётгандек тинмай қичқираётганини кўрди. У овозини фарқлаб бўладиган

даражада якинлашгач, хон Хожа Али баходирнинг овозини таниди ва унинг олдига сакраб чикди. У хам хонни таниб, йиглаб юборди ва отдан сакраб тушди. Хон хам йиглаб уни кучоклаб олди. Шундай мушкул вазиятларда бундай учрашув канчалик кўнгилга хуш ёкишини тасаввур килса бўлади! «Каерда эдинг, нималар бўлди?» сўради хон йиглашдан тўхтаб. «Отимни яшириб кўйиб, ўзимни олиб бориб, бир танишимнинг уйида ушлаб туришди. Бир мунча вақт ўтгач, менинг ёнимга менга кариндошчилиги бор бир кампир яширинча келиб, мени койиди. «Мард одамлар умид чироги бўлган хонга онасининг корнида эканида хам, гўдаклигида беланчақда ётганида хам хизмат килишади, шу билан юксак мақсадларга эришишади, сен эса, калтабин кимса, тахту тожга лойик бўлган шундай хонни ёлғиз колдирдинг. Тур ўрнингдан! Мабодо отинг бўлмаса, мен ўз отимни фалон жойда колдирганман, унга мин-да, кет» деди. Калбим тубида ётган олдинги ниятларим кайта уйгонди. У кўрсатган отга миндим-да, дархол жўнадим ва бу ерга келдим» дея хикоя килди у. Хон унга миннатдорчилик билдирди ва якка ўзи колганида килмокчи бўлган иши хакида айтиб берди. Хожа Али баходир хитоб килди: «Матонатли инсонни Аллохнинг ўзи кўлласин, бундай вазиятларда шундай килиш энг тўғри йўлдир. Сиз яхши ўйлабсиз, хозир айни шундай килмок керак. Хозирги пайтда буни жуда осон ва яхши ташкил килиш мумкин. Биз бир неча йил шундай яшаймиз. Вақти-вақти билан дунё воқеаларидан хабардор бўлиб турамыз. Фалак ҳеч қачон бир хил айланмайди, биз кулай пайтни топиб, сўзсиз ўз ишимизга кайтамыз». Мана шундай рухан чўкмай икковлашиб магрур йўлга тушиш учун одам ўта иродали бўлмоғи керак.

Эртаси куни йўлда кетишаётганда узокдан бир неча кора нукта кўринди. Улар одатга кўра эҳтиёткорликни кўлдан чикаришмади. Нукталар якинлашганда карашса, бу келаётганлар Хожа Алининг икки акаси Така билан Али Мирак, Асил Пўлод ва Бузана исми икки куёви ва битта хизматкори экан. Бу мулозимларнинг келиши билан подшоликка тагин асос кўйилди. Улар келганлардан уларнинг ишларини суриштиришди. Улар гулом айтган гапларни қандай бўлса, шундайлигича такрорлашди ва кўшиб кўйишдики, Кошгарга кетмокчи бўлган Хушкелди билан Азизберди кеча улардан айрилиб қолишганмиш. Улар билан бир суқор ва калучи кавмидан бир нечта одам бирга эди, уларнинг хон Мўғулистондаги тартибсизликлар пайтида никоҳига олган Махтум исми аёлга кариндошчилиги бор экан, шунингдек, улар хон отларидан бир нечасини олиб кетиштипти.

Бу хабарни эшитиб, хаммалари уларнинг ортидан жўнашди. Ярим кечада улар етиб олишди. От тўёқларининг товушини эшитган захоти анавиларни хаяжон ва кўркув камраб олди. Хон ва унинг ёнидаги одамлар уларнинг ҳар бирини исми билан чакира бошлашди. Улар хоннинг ва ёнидаги одамларнинг овозларини таниб, кувона-кувона югуриб хон хазратларининг узангиси ёнига келиб, унинг оёғини ўпишди ва қисматга шукроналар айтишди.

Бу дунё галати-да, кажрафтор фалак кишини ҳар кўйга солади, гоҳида у бирор нарсага умид боғлаган одамни нима биландир бир зумга суюнтирса, хаял ўтмай умидлари огзига бедодлик захрини куяди.

Назм:

Бузгунчи фалакнинг дастидан фарёд!

Бир қисмат тугунин ечмади, хайхот!

Ҳар қайда кўрса бир шўрлик бағри доғ,

Қақшатиб юклайди гам-алам тоғ-тоғ.

Бу сатрларнинг ҳақиқатлиги куйидаги хикоя билан тасдиқланади. Хожа Али кайтиб

келганидан кейин хон ёлгизлик вахимасидан бирмунча халос бўлди, ундан сўнг буларга бир гурух одамлар билан Така келиб кўшилди. Дастлабки ахволига киёслаганда, бу энди шохона холат эди. Булар ёрдамида улар кочоклар тўдаси билан бирлашишди, энди хонда анча-мунча курол-аслаха, хотини билан келган хизматкорлар пайдо бўлди. Султон Саидхон рухий хотиржамлик топди. Хаммалари учрашувдан хурсанд бўлиб, кечаси хотиржам ухлашга умид боғлашди. Шу умид билан хон этиги ва кийимини ечган эди, Азизберди Ога келиб этиги ва кийимини кийиб олишини сўради. Бундай килиш огир бўлса-да, эхтиёткорлик юзасидан хон рози бўлди. Битта этигини киймади, одамлар ташвишланмасинлар деб уни хотинининг ёнига яшириб кўйди-да, хотиржам уйкуга кетди. У кеча-кундуз дам олмаган, кийин йўл, уйкусиз зимистон тунлар уни каттик чарчатган эди. Аммо у хали уйкуга тўйиб улгурмаган ҳам эди, хужум ва олишув кичкириклари эшитилиб колди. Хон ўзига келиб караса, душманлар тикилган чодирлар оралаб, ёп-ёруг жойларда одамларни уриб, талаб юришипти. Хон белига ўкдонини боғлашга зўрга улгурди. Шу пайт Хожа Али етиб келди, улар чодир ва ёругликдан коронги жойга ўтиб, ўз иши билан машгул бўлаётган душманни ўкка тутта бошлашди. Чодирлардан югуриб чиккан одамлар ўзларини коронгиликка уриб, душманга ўк уза бошлашди. Душманлар ҳам ёруг жойдан нари кетишди. Улар отларга миниб олишди, бу томондаги пиёдалар пана жойлардан уларга ўк узишарди. Коронги бўлганлигидан хар икки тарафнинг ҳам одамлари сонини аниқлаб бўлмасди.

Хон билан бирга бир неча киши ўк отиб туришди, бошқалари отларни олиб келишга кетишди. Гап мана бундок эди: бу бир тўда душманлар Абобакр мирзонинг одамлари бўлиб, у буларни Мўгулистонга юборган ва булар Мўгулистон чўлларида кимни учратишмасин, хаммани тутиб олишлари, хавфлирок кўринганларини ўлдиришлари керак эди. Абобакр мирзонинг мана шу одамлари Мўгулистонни мудом безовта килар эди; кенг Мўгулистондаги мўгул борми, киргиз борми, хаммасига дунёни тор килишарди. Бу тўда ҳам ана шу бузгунчилар сирасига кирарди. Намозгар пайти янги лашкар келиб, бу ерга жойлашганини кўришди. Улар ўша жойда бекиниб олишиб, ярим кеча бўлганда ўтлоқка кўйилган отларни олиб кетишди, тонгга якин хужум бошлашди. Хонда совутишга кўйилган бир нечта семиз отлардан бошка биттаям от колмади. Булар шу отларни эгарлашди, уларга эркаклар минишди, аёллардан факат хоннинг хотинини ва эрлари от топиб келган икки-учта аёлни отга миндиришди-да, жўнатишди. Хоннинг отини ҳам эгарлаб келтиришди. Шу орада тонг отди. Бу махкумларнинг ахволлари беҳад огирлашди. Айтиб ўтилган бир нечта аёллардан бошка барча аёлу болалар душман кўлига тушди. Бирор одамда хайр-хўш килишга имкон ҳам йўк эди. Бахтсизлик тамгаси уларнинг шўрпешаналарида бир умрга мухрланиб колди, улар кайтиб ҳеч қачон кўришишмади.

Кочишга муваффақ бўлганлар нимжон аёлларни, эркаклар ва отларни олдинга ўтказишди, хон ҳамда кучи ва жасорати бор одамлар уларнинг ортидан юришди. Манфур душманлар уларнинг ортидан кўринди. Кўшимча оти борлари шиддат билан ҳаракат килиб, кочоклар изидан туришди. Хар гал, улар якинлашишганда, хон бир неча одамлари билан тўхтаб, ўк отиб, орқада колган ўз одамлари етиб келишгунча уларни тўхтатиб туришар, кейин хон тагин жиловини бўшатиб кочишга тушар ва илгарилаб кетган ўзиникиларга етиб оларди. Улар шу тахлит, коча-коча жанг килишди. Улар юзларини дўстларга, орқаларини душманга каратиб камондан ўк узишарди. То хуфтон намозигача шу ахвол давом этди.

Ўтмук Ангун ва Арча сайхонлиги деган жойда тунги боскин бўлди. Хуфтонгача улар

Кумала Кочур деган ерга етиб келишди. Унинг масофаси ўртача юрилса беш кунлик йўл. Нимжон аёлларни ҳам, эркакларни ҳам кочиб кетишадиганда иложсизликдан йўлдаги хар хил пана жой ва чангалзорларда колдиришарди. Улар иложи борича ўзларини пана жойларга олишарди.

Хоннинг хотини, икки-учта бошка аёллар ва бир нечта эркаклардан бошка йўлда колдирилганларнинг кўпчилиги душман кўлига тушди, жуда кам одам кутулди. Хуфтон намози вақти бўлганда улар душмандан кўркиб бир жойга йигилишмади. Хаммалари таркалиб, Кумала Кочур чангалзорларига бекинишди. Баъзиларининг отлари хориб колган эди, кўркувдан отларини ҳам ташлаб, бутазорлар ичига яширинишди. Тонг отгач, улар бутазор ичидаги тепаликка чикиб, эҳтиёткорлик билан атрофни кўздан кечиришди. Душман асари кўринмади, тушгача кутиб туришди. Шундан сўнг улар бир-бирларини чакириб, овоздан бир-бирларини топиб олишди. Кочаётган пайтда пана жойларда колдириб кетган одамлардан ҳеч бир хабар бўлмади, улар ёв кўлига тушишганми-йўкми, билишолмади. Улар оркага кайтиб, ўшаларни излашга тушишди, кўришдики, хоннинг хотини, тагин икки-учта аёлдан бошка хаммаларини душманлар топиб олиб, асир килиб олиб кетишпти. Ўша кунни улар шу жойнинг ўзида ўтказишди, чунки юришга мадорлари колмаган, бунинг устига каёкка караб юришни ҳам билишмасди. Узок ўйга толишди, хар бири ўзича бир фикрни айтар, бирор маслахат берар, аммо буларнинг хар биридан бир мушкулот чикарди-да, уни хал этишга ақл ожизлик киларди. Улардаги режаларнинг энг биринчиси чангалзорларда яшаб қолиш ва обод жойларга кайтишни миядан чикариб ташлаш эди. Бирок бунинг учун энг мухим нарса ўқдир, уларни канча кидиришмасин, хоннинг ўқдонидан колган битта ўқдан бошка ҳеч нарса топишолмади, бошка ўқдонларда эса газ ўқидан бўлак ҳеч нарса йўк эди. Камон ўқларисиз у қарорни амалга ошириб бўлмасди. Ўша пайтда мўгул хонлари учун жон саклайдиган жой Дашти Кипчокка ҳам ўқсиз бориш мумкин эмас. Кошгарга бориш худди тирик одамнинг ўз оёғи билан гўрга боришидек гап. Мансурхон билан кечагина жанг килишган, барча кийинчиликларнинг сабабчиси ҳам Мансурхон эди. Охири, эҳтимол, Шоҳибекхон Султон Маҳмудхонга хомийлик қилгандир, деган умидда Андижонга кетишга қарор қилишди. Булар хақида хон менга жуда кўп гапириб берган, фақир бандага айтган эди: «Шоҳибекхоннинг табиатини билмаган одамгина унинг марҳаматига кўз тутуши мумкин, буни биладиган одамлар бу режани канчалик рад қилишмасин, ўз мияларига сингдирган пуч тахминлар туфайли ундан воз кечишмади. Менда ҳам уларга қарши юзлаб эътирозлар бор эди, чунки мен Шоҳибекхон ёнида ўтказган бир йил давомида унинг бутун хусусиятларини, султонларнинг ва амирларининг феъл-атвору ниятларини яхшигина ўрганиб олган эдим. Унинг нималар қилгани ва нималар қилиши мумкинлиги менга аён эди. Шуларни мана бу одамларга канча тушунтирмайин, улар бунга рози бўлишмади ва: «Бошка нима ҳам қила оламиз? Хар қандай таклиф – бемаънилиқ. Бунда яхши нарсаларга умид боғлаш мумкин. Агар муборак миянгизда бошка бирор фикр тугилса, айтинг, чунки барча ишларда сизга жон-жон деб итоат қиламиз» дейишди. Мен ҳам, канча ўйламайин, шундан бўлак чора тополмадим.

Эй, қодир Аллох! Хамма нарсани кўриб, билиб туриб, шу учун одамларга танбех берардим, ўзим ўша хатога йўл қўйдим, бошка илож ҳам йўк эди-да ахир.

Байт:

Кўриб эдим юзингни, феълингни билиб эдим,

Кўриб-билиб ўзимни балоларга ташладим.

Эртасига ўзимни ўлимга, жонимни азоб-укубатга тайёрлаб, Жонибек султон ёнига

жўнадим. Бу Шохибекхонга хизмат килишнинг биринчи боскичи эди, бу боскич билан кабр ўртасида фарк йўк эди». Бу воқеа 914 (1508-1509) йилда, Султон Махмудхон шахид бўлгандан кейин икки ой ўтгач содир бўлди, ундан бир ой олдин хоннинг тугишган укаси Султон Халил султон сувга чўктирилиб, Аллох раҳматига борган эди, буларнинг барчаси хақида тўхталган эдик.

Ўша йили Кобулда Бобур Подшоҳ ўрнашиб, мустақил бўлиб олганди. Энди, хон хақидаги хикоямиз шу ерга етган экан, агар отам ва Бобур Подшоҳ хақидаги баёнимизга қайтмасак, сўз мароми бузилади.

Тўккизинчи фасл. Отам Мухаммад Хусайн кўрагон (Аллох юзини иймон нури билан ёритсин)нинг Шохибекхон хузуридан кочиби, Хуросонга кетиши ва унга тааллуқли айрим воқеалар баёни.

Юкорида эслатиб ўтганимиздек, Махмуд султоннинг голиб лашкари келиши билан Кундуз каршиликсиз эгаллангач, Хисравшоҳ кўлида бир йил асирликда ўтирган бизлар озод бўлиб, отам билан топишиб, Шохибекхон отамга икта килиб берган Шахрисабзга кўчиб кетдик.

Кавс ойининг бошида Шохибекхон Хоразмга юриш килди. Тобелари билан ўзбеклар орасида юрган мўгул сардорлари, султонлару амирлари мудом кўркув ва хавфдан юракларини ховучлаб туришарди. Барча жабхаларда мўгулларнинг химоячиси Махмуд султон шу пайтда Кундузда вафот этди. Барча мўгуллар, айникса, отам бундан каттик қайгуга тушишди.

Чунки Махмуд султон отамга жуда кўп меҳрибончиликлар килган эди, борди-ю Шохибекхон салтанати доирасидаги амалдорлардан бирортасининг хаёли лавҳида отамга жабр ўтказиш белгисини сезиб қолса, Махмуд султон буни ўз меҳрибончилиги ва садокати калами билан ўчириб ташлар ёки ўша ярамаснинг хасад тўла юраги лавҳидан бу белгиларни жазо пичоғи билан кириб ташлар эди ва отамни ҳар бир ишда кўллаб-қувватлашни ўзи учун зарур вазифа деб ҳисобларди. Унинг ўлимидан барча мўгуллар, айникса, отам катта ташвишда қолишди.

Шохибекхон отамнинг яқин дўстларидан бири Жонвафога хуфёна айтган эмишки, Хоразмни эгалламагунча зинҳор орқасига қайтмасмиш, камалнинг узок давом этиши аниқ: “Бугунги кунда ўзбеклар орасида ўттиз мингга яқин мўгул бор. Мўгулларнинг сардорлари мавжуд экан, улар бизга астойдил хизмат қилишмайди, – депти у, – Қулай вазият тугилса, биз уларга нима қилган бўлсак, улар ҳам бизга шундай қилишади. Улардан биринчиси – Мухаммад Хусайн кўрагон. У ҳақда мен неча кундан бери ўйлайман, уни ўлдириш хонлардан бирини ўлдириш билан тенг. Бундай қилсам менинг хонларга қилган мурувватларим йўқка чиқади. Хуллас, яхшиси сен бориб бу гапларни унга етказ. Мухаммад Хусайнга айтки, тезроқ лаш-лушини йигиштириб, оёғи етганча кочиби кетсин. Ўлим билан ўйнашмасин. Чунки у кетгач, консираган қиличим бошқа мўгул амирларини йўқ қилишга киришади”.

Амир Жонвафо дархол шоша-пиша отамга одам юборди, у пешин намози пайтида етиб келди. Аср намози пайтида отам болалари орасидан мени танлаб олиб, тагин хизматкор ва тобеъларидан ўн олти кишини хамрох килиб, Хуросонга кочди.

Бу воқеаларни худди тушимдаги алахсирашдек эслайман.

Ўша кунлари Султон Саидхон ҳам Самаркандда эди. Биз борганимиздан уч кун кейин у Мўғулистонга кочиб кетди, булар юқорида зикр этилди.

Отамнинг Шахрисабзда колган фарзандларидан тўнғичи Хабиба Султон Хониш эди. Шохибекхон уни Султон Махмудхоннинг кизи – Тошкандда уйланган хотини Ойша Султон хоним (хозир Мўғул хоним номи билан машхурдир) билан бирга сакларди. Кейинчалик Шохибекхон Хабибани дабдаба билан Махмуд султоннинг ўғли Убайдуллоххонга никохлаб беради. Ундан кейингиси – Гавхаршод бегим. Амир Жонвафо отамнинг кочиб кетишига ёрдам бергани учун Шохибекхон уни Жонвафонинг ўғли, ўзбеклар орасидаги ўз тенглари ичида ажралиб турувчи амир Ёрга олиб берди. Улардан кичикроги отамга хамрохлик килаётган – мен. Яна биттаси Мухаммад Шох – уни кариндошларимиздан бири оркамиздан Хуросонга олиб келди. Энг кенжа йўлдошимиз – аввал айтиб ўтилган, онаси Султон бегимнинг ёнидаги Абдуллох мирзо эди, – унинг хаёти хали баён килинади. Шундай килиб, Шахрисабздан чикиб, тун бўйи йўл босдик ва эртасига кечкурун Аму дарёси сохилига етдик. Хаво жуда совук эди. Кийнала-кийнала дарёдан ўтиб олдик ва Балхга етмай Хуросонга кетдик.

Султон Хусайн мирзо хаёти ва хукмронлигининг охирги кунлари эди. Султон Хусайн мирзо – Амир Темурнинг ўғли Жахонгир мирзонинг набираларидан бири бўлиб, Амир Темурдан кейин унинг авлодидан ҳеч кимга салтанат насиб этмаган эди. Султон Хусайн мирзо киличининг зарби ва узок йиллик катъиятли кураши билан ўттиз етти йил Хирот тахтида бутун Хуросонга мустақил подшоҳлик килди. У фазилат эгаларини, хунар, санъат ахлини тарбиялашга шу даражада ҳаракат килди, замонида ҳар бир кавмдан бир нечталаб жаҳонга машхур улуг арбоблар етишиб чикдики, бунакалари унғача ҳам, ундан кейин ҳам бўлмаган эди.

Модомики хикоя шу жойга етган экан, шуни айтишим жоизки, мен шу муборақ замонда кўзга кўринган ва шухрат қозонган зотларнинг хаётини баён килишни кўнглимга тугган бўлсам-да, лекин истеъдодимнинг камлиги, қулай фурсатнинг йўқлиги туфайли бу ишга кадам кўёлмаган эдим. Уларнинг пок исмларини бу ерда эсламай ўтишга кўнглим изн бермайди, нима бўлса ҳам мен улар хақида қалам тебратиш бахтига муяссар бўларканман, агар бу арзимас ёзувларимда хато ва камчиликларга йўл қўйсам, буни зукко ўқувчилар хайрихоҳлик билан қабул қилишларига умид кўзини тикаман. Ана шу мутлак улуг Аллох Таолонинг назари тушган буюк зотларнинг аҳолини баён қилиш туфайли бу хокисорнинг ихлоси устига уларнинг шарофатидан бир нур тушиб, амал, мансаб арбобларининг тарихини ёзиш учун зоеъ қилган вақтимнинг ўрнини босолса ажаб эмас.

Байт:

Шакар йўк, тилимда унинг номи бор,

Шукрим оғзимда захр эмас зинҳор.

Шунингдек,

Байт:

Хирот пири, ансорийлар сараси,

Аллох назар этган, қудсий нафаси.

Хиротнинг пири муршиди, ансорларнинг улуги, юксак мартабаларнинг эгаси, Аллох

Таолога макбул бўлган Хазрат Хожа Абдуллох Ансорий (уларнинг сирлари мукаддас бўлсин), шундай марҳамат килган экан: “Сен Аллохнинг дўстларидан бири бўлишга ҳаракат кил, агар шундай бўлолмасанг, унинг дўстларининг дўсти бўлишга ҳаракат кил. Бунга ҳам киллолмасанг, агар шу тоифа одамларнинг сўзларини эшитсанг, гарчи улар сенга ҳеч бир таъсир ўтказмаса ҳам, сен уларга бошингни кимирлатиб кўй. Борди-ю шу ҳам кўлингдан келмаса, унга душман сифатида яқинлаш. Негаки кўплар Унга душман либосида яқинлашдилар, унга яқин келишган пайтда эса, устларидаги либослари дўстлик сифатига алмашинди. Демак, қандай йўл билан бўлмасин, Унга яқин бўлишга урин. Масалан, Хазрат пайгамбаримизнинг кўплаб ҳурматли саҳобалари мусулмон бўлганларигача Унинг ҳузурига душман сифатида келишган эди, Мухаммад Мустафо (с.а.в.) самимий суҳбатлари туфайли душманлик дўстлик билан, жохиллик ислом билан, зулмат ёруғлик билан алмашди. Худди шунингдек, кўпгина Унга шак келтирадиган одамлар ўз эътиқодсизликларини билдириш учун буюк одамлар олдига келишганда, ишончсизликлари худди шундай Аллохга иймон келтириш билан алмашди. Бу тоифа одамлари ҳақидаги китобларда шу фикрни тасдиқловчи кўплаб ҳикоя ва ривоятлар келтирилган. Демак, агар биз ўша одамлар тоифасидан бўлолмасак ҳам, ҳеч бўлмаса уларни мактовчи ва мадҳ этиб зикр қилгувчи бўлайлик. Бу чиндан-да улуг иш, унга ҳар қандай истеъдодсиз одам ҳам бундай бахтга муяссар бўлавермайди. Бу тоифа вакилларининг ҳаёт йўлларини баён қилиш ҳақида ўйлаш, мулоҳаза юритиш бошқа ишлардан кўра яхшироқдир.

Байт:

Фикринг азиз ўзгаларнинг жамолидан,
Ҳаёлинг ҳам менга ширин висолидан.

Бу тоифадагиларнинг тўлик зикрини қозғоғ юзига туширишга мен фақир банданинг ҳаддим сизгамайди. Шундай экан, бу мухтасар тарихда улар ҳақида Аллох иродаси билан бир неча сатр умумий тарзда битишга уриндик, ҳарқалай бу яхши вақтда кишига хотиржамлик ва қўнғилга тасалли беради.

Рубоий:

Жоним, лабим номинг айтиб толмагай,
Сенинг ёдинг эсдан чиқиб қолмагай.
Ой юзингдан ҳар қаерда сўз кетса,
Ундан ўзга сўзни қулоқ олмагай.

Мусулмон дунёсининг нури ва шайхулисломии Хазрат Мавлоно Абдурахмон Жомий (Аллох раҳматига олган бўлсин) зикрида

Султон Хусайн мирзо замонида яшаган авлиёи бузруквор, муршиди олий зотлар орасида ҳаммадан улуги, ислом дунёсининг нури шайхулислом Мавлоно Абдурахмон Жомийдир (Аллох ул зотнинг қабрларини нурафшон қилсин).

Унинг улуглиги шу даражадаки, мен фақир бандага ўхшаш кишининг таъриф қилмоғига мухтож эмасдир. Гарчи, у таъриф-тавсифдан юқори турса-да, бу ерда унинг айрим ҳолат ва силсилалари баён қилинади. У Мавлоно Саъдиддин Кошгарийнинг муриди, бу –

Мавлоно Низомиддин Хомушнинг муриди, бу эса – Хожа Алоуддин Атторнинг муриди, буниси эса – муршидлар пешвоси, сўфийлар сарвари, Аллохга якинлашиш занжирининг бош халкаси, ҳақ йўлни танлаган бандаларнинг киблагохи Хожа Бахоуддин Накшбанд (унга Аллохнинг раҳмати ёғилсин)нинг муриди эди.

Мавлоно Саъдиддин Кошгарий (Аллох раҳматига олган бўлсин) зикрида

У Кошгардаги улуг инсонлар авлодидан эди. Уларнинг авлодида олимлар, такводор уламолар, солихлар ва авлиёлар бўлган. Шулар жумласига Шайх Саид Кордгарнинг муриди Шайх Хабиб, Шайх Саид Мужтабо Мужаррад, факир банданинг тўртинчи бобоси амир Саид Ахмадлар киради. У кичик ўгли амир Саид Алини Шайх Хабиб хузурига олиб боради, мулокот пайтида бола инжиклик килиб, ниманидир талаб кила бошлади. Отаси канча юпатишга уринмасин, унамайди. «У нима деяпти?» деб сўрайди шайх. «У, оч колдим, деяпти» деб жавоб беришади. Сухбат тут дарахти остида бўлиб ўтади, ўша тут дарахти хозир ҳам бор, мен факир ўша маълум ва машхур дарахтни зиёрат қилганман. Шайх Хабиб қабрини зиёрат қилишга келган ҳар бир одамга шу воқеани айтиб беришади ва дарахтни кўрсатишади.

Шайх ҳаёлга чўмади, шу пайт дарахтдан иссиқкина юм-юмалок нон тушади. Шайх уни олиб, амир Саид Алига беради ва бу сенинг насибанг, буни ҳеч ким билан бўлишмайсан, дейди. Шубҳасиз, амир Саид Алининг бахтли ҳаётида юз берган барча хайрли ишлар Шайхнинг ўша марҳамати туфайлидир. Киссадан хисса шуки, Мавлоно Саъдиддин наслида Кошгарда қандай улуг одамлар бўлганлигини таъкидламоқчи эдик.

Мавлоно Саъдиддин ҳазратлари йигитлигида Кошгардан четга чиқиб турган. Улугбек атрофидаги обрўли олимлардан бири, асли кошгарлик Мухаммад Аттор ҳазратлари айтган эдилар: «Биз Мавлоно билан Самарқандда кўп бирга бўлардик, чунки икковимиз ҳамшахар эдик. Илм ўрганиш билан шугулланардик, кўплаб кундалик ишларимизни бирга қилардик. Бир куни талабаларимиз, фалон маҳаллада Шайх Сирож исмли бир шайх пайдо бўлипти, деб қолишди. Одамлар тез-тез унинг ёнига келиб туришаркан, у одамларни нима топса шу билан, нон, тоза узум шиннисин билан сийларкан. Биз ҳам Мавлоно иккимиз шайх ёнига нон билан шиннидан татиб кўриш учун бордик.

Байт:

Хаммамизни кўз-қошимиздан ўпиб,
Иззат-ла ўткизди, эҳтиром этиб.

Егуликдан борини келтиришди, бу – ўша макташган, беҳад ширин шинни билан нон эди. Мен оч эдим, зўр иштаха билан нон ейишга тутиндим, Шайх билан Мавлоно Саъдиддин сухбатга берилишди. Нон ва шиннининг лаззати мени уларнинг сухбатидан гофил қолдирди. Бир вақт хушимга келиб қарасам, Мавлоно йигляпти, сухбатга берилган шайх кўлини кигизнинг қаерига қўйса, ўша ердан тутун чиқиб, ўша ер қуярди. Буни кўргач, мени кўрқув ва ваҳима қамраб олди-да, ўтиролмади кетиб қолдим. Мавлоно Саъдиддин ортик кўринмади. Хужрасининг эшиги узок вақт кулфлоглик турарди. Шундан кейин бир неча йил ўтгач, унинг шухрати Хуросонда ёйилди.

Мавлоно Низомиддин Хомуш (Аллох унинг сирларини мукаддас килсин) зикрида

Камина бир ишончли улуг одамдан эшитган эдимки, Мавлоно Низомиддин Хомуш Хожа Алоуддин Атторнинг муридига айланиш бахтига муяссар бўлгунга қадар беҳад такводор покдомон бўлган ва мудом Чокардиздаги факихлар масжиди остонасида ўтириб, шайх Абул Мансур Мотурудий рухига сигинар экан. Унинг тасавурида Шайхнинг рухи одам киёфасида панжара ортида бошига рўмол ёпилган холда пайдо бўларкан-да, унга таълим бера бошлар экан. Мавлоно хазратлари Хожа Алоуддин сухбатига ноил бўлгач, у: «Агар мен, Худо кўрсатмасин, ўша машгулотга берилмаганимда, чинакам эътиқодни саклаш менга кийин бўларди» деган экан. Нихоят бизга маълум бўлдики, у жуда кўплаб кароматлар кўрсатган ва гаройиб ишлар содир қилган, булар Абдурахмон Жомийнинг «Нафахот ул-унс» асарида битилган. Мавлоно Низомиддин хақидаги бошқа хикоятлар Хожа Алоуддин хазратлари ҳаётининг зикрида келтирилади.

Хожа Алоуддин Аттор (Аллох унинг гўрени хушбўй хидларга тўлдирсин) зикрида

У Бухорои Шарифнинг бадавлат одамлари наслидан бўлиб, либосини покиза тутишга ҳаракат қиларди. Камина унинг ўғилларидан биридан эшитган эдимки, Хожа Алоуддин улуг хожа Хожа Баҳоуддин Накшбанд (Аллох унинг пок руhini мукаддас қилсин) хузурига келганида, унинг кўнглида улуг ниятлар ва ниҳоясиз талаблар бор эди. У қабул қилишларини сўраганда Хожа: «Агар бизнинг қабул қилишимизни истасанг, қушхонага бориб, молнинг қорнини тесқари қилиб, бошинга қўйиб, бу ерга олиб қелишинг керак» деди. Хожа Алоуддин, азбаройи истаги қучлилигидан шундай қилди – молнинг қорнини дўпписи ва салласи устига қўйиб қелди. Қорин ичидаги нарсалар йўл бўйи ҳар томонидан тўкилиб томчилаб борди, шу аҳволда у бозор ичидан ўтди. Одамлар унга таъна қилиб, масқаралаб устидан қулишарди. У Хожа хузурига шу аҳволда қелди. Хожа уни кўриб аҳволига раҳми қелди-да, қабул қилди.

Охири шу даражага етдики, Хожа хазратлари ўз толиб муридларининг барчасини Хожа Алоуддин сухбатига боришга буюрадиган бўлди ва Хожа Алоуддин менинг кўп юқимни енгил қилди, деди. Бу хикоят «Нафахот ул-унс» (Дўстлик эпкинлари)дан олинди. «Силсилат ул-орифин» асарида ва Мир Абдол Аввалнинг «Жамъ» (Тўплам)ида кўрсатилишича, Хожа Накшбанддан кейин унинг барча издошлари Хожа Алоуддинни тоқи Хожа Муҳаммад Порсо алайҳи раҳматгача пир сифатида эътироф этишди. Хожа Накшбанд хазратлари ва унинг шайхлари ҳаётига тегишли айрим маълумотлар у ҳақда сўз борган пайтда кейинроқ зикр этилади, иншооллох. Хазрат Мавлоно Абдурахмон Жомий Мавлоно Саъиддиндан кейин Хожа Убайдуллох хазратларига қўл берган экан, бу унинг кўплаб асарларида айтилган. Фақир банда хазрати маҳдуми Нуро Хожа Шаҳобиддин Маҳмуддан эшитган эдимки, у Хожа Хованд Маҳмуд номи билан

танилган, бу мухтасар тарихнинг каерида хазрат хакида гап кетса, у оддий килиб Махдуми Нуро деб аталади, у айтган эдики, хазрат Мавлоно Абдурахмон Жомий хазрат Хожа Убайдуллох хузурларига кўл бериш учун келганда, унга газал ўқиган экан, унинг матлаъи мана бундай экан:

Кексайган юзларимни итинг изига сурай,
Оппок сочларим билан бўсагангни супурай.

«Нафахот ул-унс»нинг бир ерида Жомий ёзган эди: «Хазрат Хожа Убайдуллох (Аллох унинг пок руhini мукаддас килсин) каминага ўзининг Хуросондан Хисорга келгани хакида хикоя килатуриб шундай деган эди: «Хисорга карашли Халфатудаги Мавлоно Яъкуб билан учрашувимизда у менга каттиккўл, менинг унга интилишимни кесиб ташламокчи бўлгандек туюлган эди. Ўзимча фикрлаб, айтдимки, узок жойдан мислсиз кийинчиликлар билан мана шу буюк одам сухбатига ноил бўлиш учун келдим, бу каттиккўлликнинг, эхтимол, сабаби бордир. Бунинг сабаби, эшитишимга караганда, Чагониёнда айрим мутаассиб кишилар у хақда нолойик сўзларни айтишгани ва бу сўзларга токат килгани бўлса керак. Шуларни ўйлаб ўтирганимда хазрати Мавлоно рўпарамда гўзал, жозибали киёфада пайдо бўлдики, уни беихтиёр кучоклаб олишни хохладим». Гап шу ерга етганда хазрати Хожа Убайдуллох тасаввуримдаги пирим Мавлоно Саъдиддин киёфасида кўрингандек бўлди, унинг бу ёруг оламдан кўз юмганига канча вақт ўтган эди. Уни бундай киёфада кўриб хайратда колдим. Ишончим комилки, у: «Иккинчи марта у менга беҳад жозибали кўринди» деган сўзларининг исботи учун атайлаб ўз киёфасини ўзгартирди.

Хазрат Эшон Убайдуллох ҳам Хазрат Мавлоно Жомийни кадрлар эди. Хазрат Мавлоно ёшлик пайтида илм эгаллашга роса ружу кўйган ва шу даражага эришган эдики, Шохрух мирзо замонасида, Мовароуннахр ва Хуросонда бешта энг улуг уламо бор эди, уларни «Хамсаи мустажир» (беш бузруквор) деб аташарди. Булардан биринчиси – хазрати Мавлоно Абдурахмон Жомий; иккинчиси – Мавлоно Довуд Хисорий; учинчиси – Мавлоно Шайх Хусайн мухтасиб; тўртинчиси – Мавлоно Шамсиддин Бахрободий; бешинчиси – Мавлоно Бурхониддин эди.

Ўша кунларда хазрати Мавлоно Жомий мажозий ишк – мухаббатга мубтало эди ва бу холат уни хеч қачон тарк этмади. Унинг биринчи девонига кирган шеърлари ўша пайтда яратилган эди. Дархақиқат, унинг биринчи девонида бу ўзига хосликни хайрат билан кузатиш мумкин.

Хазрат Мавлоно Саъдиддин мудом Маликон масжиди ёнида жойлашган Бодгиз гузариди ўтирарди. Ушбу масжидда ўша гузар номи билан Бодгизак деб аталувчи эшик бор.

Ана шу эшик олдида ўтирарди. Хазрат Мавлоно Жомий бу гузардан тез-тез ўтиб турарди. Мавлоно Саъдиддин бир куни айрим издошларига: «Бир лочин бор, шу ердан тез-тез ўтиб туради – у канака бахт-икбол сохибининг тузогига илинаркин?» деган ва Мавлоно Абдурахмон Жомийга ишорат килган. Охири хазрати Мавлоно Жомий унинг издошлари каторидан жой олди. У хамма нарсадан воз кечиб, бутун фикри-зикри билан Мавлоно Саъдиддин Кошгарий хизматларига берилди ва олти ой муддат ичида бошка одамлар билан мулокотни батамом унутди. Шундан сўнг у пирининг рухсати билан мукаддас сафарга йўл олди ва иккита табаррук шаҳар – Маккаю Мадинани зиёрат килиш бахтига муяссар бўлди. Унинг ўша ёқда битган беҳад гўзал касидалари ва шеърлари бор, айникса, Мадинага яқинлашаётганда ёзган касидаси ўта нафис. Мана унинг биринчи байти:

Бу замин манзили жононим эрур,
Йўлида сарви хиромоним юрур.

Абдурахмон Жомий икки марта Хазрат Эшон – Хожа Убайдуллох Ахрорни зиёрат килмок учун Мовароуннахрга келди.

Хазрат Махдуми Нуро айтган эди: «Хазрат Эшон Убайдуллох хали тирик пайтларда бир куни Самаркандда бетоб бўлиб колдим. Даволаниш учун Хуросонга кетдим, ўшанда Хазрат Мавлоно Жомийнинг уйларида бўлдим ва ундан сабоқ олдим. Ўша кунлари менда кизамик бошланди. Ўша пайтда табибларнинг устози Кутб Адам мени даволаш билан машгул бўлди. Кизамик беҳад зўрайиб, бир куни тонг махали ўлишимга оз колди. Менинг ахволим хакида Мавлоно Жомийга хабар килишди. Мавлоно хаммомда экан. У шу кадар кўркиб кетгандан кўйлагини хам киймасдан, бошига сочикни ёпиб, унинг устидан салласини ўраб, ялангоч баданига пўстинини илиб югуриб келди. У бош томонимга ўтириб мёндан: «Нима бўлди, Махдумзода?» деб сўради. Мен у билан ўлим олдидан видолашдим ва ундан розилик сўрадим.

Хазрат эса: «Эй Махдумзода, ташвиш чекманг, хечкиси йўк» дея бошини куйи солди ва шу холатда узок ўтирди. Бу орада мен ўзимга разм солиб, ташвишга арзийдиган хеч нарса сезмадим, ўрнимдан туриб ўтирдим. Хазрат Мавлоно бошини кўтариб, кулимсиради-да: «Махдумзода, хечкиси йўк, деб айтмовдимми, деди. – Аллохга шукр, мана, соппа-согсиз, мени кўркитиб юбордингиз. Мен бундан гоятда хаяжонландим». Кейин у ўрнимдан турди-да, кетди. Мен эса батамом согайдим, Мавлоно Кутб Адамга мухтожлигим колмади».

Хазрат Мавлоно Жомий гоятда камгап одам эди, борди-ю бир-икки жумла айтса хам, унда бирорта кочирим ёки хазил бўларди. Хазрат Махдуми Нуро айтиб берган эдиларки, бир куни хазрати Мавлоно Жомий Самаркандга, хазрати Эшон Убайдуллох хузурига келганларида, Эшон хазратлари Мавлонони Мотуридга олиб борган ва Самарканд узумининг навлари машхурдир, деганлар. У богбони Мавлоно Хожи Косимга: «Мавлоно учун сохиби, хусайни ва фахри узумларидан келтиринг» деганлар. Узумни олиб келишганда хусайни ва сохиби навларини жуда яхши, деб топишди. Эшон Убайдуллох айтдиларки: «Мен Хуросонда еган фахри узуми жуда ширин эди, шунинг учун Хуросондан фахри каламчасини келтириб, шу ерда ўстирдим, аммо у бу ерда унча яхши бўлмади – бўлгани мана шу кўриб турганингиз». Хазрат Мавлоно Жомий Хожи Косим тарафга бурилиб: «Самарканд замини – мехмондўст эмас» деди. Жомий биринчи бор Самаркандга оддий одам сифатида келганида, аллакандай самаркандлик унга хаммомда: «Эй хуросонлик, хаммомга пўстинда кирадимми одам?» депти. Хазрат Мавлононинг муборак бадани мўйдор экан. Мавлоно унга караб: «Самаркандликларнинг совуклигидан хатто хаммомда хам пўстинни ечиб бўлмайди», деган экан. Унинг бундай киноя-кочирмалари бутун оламга машхурдир.

Бу мухтасар тарихда бундан ортигини сигдириб бўлмайди. Хожагон вакиллари одатига кўра, Мавлоно ўз сулуқларини ниҳоятда махфий тутар эдики, шу жихатдан мурид олмокни истамаган. Умрининг охирида у: «Улуғларнинг нисбатлари бизга омонат эди, пинхон сакламок учун бу ишни килмадим. Аммо охири маълум бўлдики, яхши иш килмаган эканман. Сўфийлар силсиласини узмай давом эттириш лозим экан», деган.

Ўз даврининг улуғ олими Мавлоно Абдулгафур Лорий хазрати Мавлоно Жомийнинг шогирди эди. Хазрат Мавлоно уни кабул килгани маълум. Мавлоно Лорий «Нафахот ул-унс» асарига «Шарх» битган. Бундан ташқари у «Тазкирайи Мавлоно Жомий», яъни «Шарх»га кўшимча ёзган, у ерда унга кўл берганини ва бунинг Мавлоно томонидан кабул

килинганини баён килган. Мана ўша ёзувлардан бир парча: «Бир куни мен Мавлоно билан ёлгиз қолишга муяссар бўлдим ва унга, одамларнинг келди-кетдисидан, уларнинг дарс, тушунтириш талаб қилишларидан толикдим. Бутун вақтимни шулар банд қилганидан сиз буюрган хайрли вазифани бажаришга вақт тополмайман. Нима қилсам бўлади?» деб сўрадим. Мавлоно: «Факат ўзингизни деб олам элини Аллох олаmidан чиқариб ташлаб бўлмайди. Хар қандай ҳолатда ҳам одам ўз иши билан шугулланиши керак. Мана бугун мен ҳаммомга бориб келиб, «Юсуф ва Зулайхо» достонидан икки юз байт назм қилдим. Уйга келиб ўтилиши лозим дарсни ўтдим. Ундан кейин назм қилган байтларни қогозга туширдим, «Нафахот ул-унс»дан бир фаслни ёздим, аммо миямдаги фикр мени бир лаҳза ҳам тарқ этмади, қаламим одат бўйича ҳаракат қилаверди. Сиз ўз ишингиз билан ҳам шугулланинг, одамларни ҳам ўзингиздан четлаштирманг» деди. Хазрат Мавлоно Жомий 898 (1492) йилда бу фоний дунёдан абадиятга рихлат қилди (Аллох уни ўз раҳматига олсин). Олимлар унинг вафоти санасини «Ашъори дилфиреб» («Жозибали шеърлар») сўзларида топишди, яъни шу сўзлардаги ҳарфлар йигиндиси 898 санасини беради. Унинг асарларидан энг машхурлари қуйидагилар: «Шавоҳид ан-нубувват», «Нафахот ул-унс», «Хафт авранг» («Етти тахт»), – етти китобдан иборат шеърӣ асар; «Шарҳи қофия», «Шарҳи Мулло» номи билан машхур, қирқ ҳадиснинг назмӣ шарҳи – «Арбаъин», «Лавойих», «Шарҳи ламаъот», «Шарҳи Фусус ал ҳикам», «Шарҳи мимӣаи ҳамарӣаи ибн Фариз» («Ибн ал Фаризнинг «мим» қофияли «Май қасидаси шарҳи»), «Шарҳи рубоӣот», учта девон, «Рисолаи муаммо ва иншо» ва бошқалар бўлиб, уларни Мавлоно Абдулғафур Лорӣ «Нафахот ул-унс» шарҳига қўшимча»да қелтирган ва булар одамлар орасида машхур асарлардир. Мавлононинг вафотидан кейин бир нечта қоралама қогозлар ёстиги остидан топилган бўлиб, бунгача уларни ҳеч қим қўрмаган, улар орасида икки парча битик ҳам бор экан. Айтишларича, ҳазрати Маҳдуми Нуро уларни қамина учун ёзган экан, улар Султон Саидхон ҳаётининг сўнги қунларидаги воқеалар баёнида қелтирилади.

Мавлоно Алоуддин мактабдор (Аллох раҳматига олган бўлсин) зикрида.

Ўшандай одамлардан бири ҳазрати Мавлоно Алоуддин мактабдордир. У ҳам Мавлоно Саъдиддин Қошқарӣнинг муридларидан ҳисобланади. Бутун Хуросон ҳалқи унинг буюқлигини тан олади. Бугунги қунда Бухорода машхур, олам аҳли буюқлигини тан олган Мавлоно Али Бовардий ҳам Мавлоно Алоуддиннинг муриди. У қиши ҳожагон силсиласининг ҳаёт қечинмаларини Ҳожаи Жаҳон Ҳожа Абдулҳолик Гиждувонӣдан тортиб то ўзининг пиригача ёзган ва у ерга Мавлоно Алоуддин томонидан қилинган ажойиб-гаройиб ишлар, қароматларни қиритган. Унда ёзилишича, у Хиҷозга сафар қилган ва Шайх Абдулкабир Яманий билан суҳбатлашган.

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Завжий зикрида.

Мавлоно Шамсиддин Мухаммад Завжий (Румий) ҳам шулар жумласига киради. У ҳам Мавлоно Саъдиддин Кошгарийнинг муриди. Ушбу силсилаи алайхининг ахлларида маълумки, бир куни хазрати Мавлоно Саъдиддин Шайх Бахоуддин Умар хузурларига борипти. Унга Мавлоно Мухаммад Завжий ҳам хамрох бўлган. Сухбат асносида Мавлоно Мухаммад Завжий (Румий)нинг хаёлидан кечибдики, бизнинг ибодат пайтидаги Унга илтижоларимиз – бу Мислсиз Аллохга илтижоларимиз экан, бу нарсага биз қандай қилиб «қачон», «қай тахлит» деган саволларсиз эришамиз? Бу фикр Мавлонога анчадан бери тинчлик бермасди, хозир эса, у бу ҳақда ўйлагани захоти Шайх Баховаддин Умар айтдики, Унинг Мислсизлиги ва Ўхшаши йўқлигига сизнинг керак, ана шу сизнинг, илтижодан сўнг кишида бир хузур, хотиржамлик пайдо бўлса, бундан сўнг нима қилиш кераклигини Ўзи кўрсатади. Мавлоно хурсанд бўлиб, қўнгли жойига тушди. Унинг хузуридан чиққанларидан кейин Хазрат Мавлоно Саъдиддин: «Шайх хозир жазава холатида, у камолотга етишиш босқичларини билмайди. Бу сўзларингиз менга аввалдан маълум эди, аммо мен саволингизга жавоб бермаган эдим, чунки бу ўй-фикрларингиз Аллохга яқинлашувингизда кўмак берган бўларди. Бу камолотга етишинг омилидир, шу сабабли индамаган эдим. Бу фикр хаёлингизга келиб қолди-ю Шайх дархол бунга жавоб қайтарди, ана энди сиз бу ишга тиришиб интильмайсиз. Масала ойдинлашган бўлса-да, аммо сизнинг камолотга интилишингиз зарар кўрди» деди.

Хожа Абдулазиз Жомий (Аллох раҳматиға олган бўлсин) зикрида.

Хожа Абдулазиз Жомий ҳам ўша инсонлар жумласига киради. У хаж сафарига отланганда, кўплаб олиму фозил одамлар унга хамрох бўлишган, ана шу сафарлари машхурдир.

Шайх Пурон (Аллох раҳматиға олсин) зикрида.

Шайх Пурон ҳам ўша улуглар тоифасидан, у Жалолиддин Боязид Пуроннинг ўгли, у ҳақда «Нафахот ул-унс»да шундай ёзилган: «Мавлоно Жалолиддин айтиб берган эдики, илгари шаҳардан биз томонга ким йўлга тушса, менга олдиндан маълум бўлар, унинг қўнглидаги фикрларини ҳам олдиндан билиб олардим. Уни кутиб олишга керакли ҳамма нарсани тайёрлаб, уни кутиб турардим. У келгач, уни куттирмасдан керакли нарсаларни олдиға кўярдим. Бир куни аллақандай турк бир нечта пишлок келтирди ва булар ҳалол, есангиз бўлади, деб мени ишонтиришға уринди, ҳар қанча узр айтсам ҳам, у мени зўрлайверди. Уни хотиржам қилиш учун битта пишлокни иккиға бўлдим-да, уни ҳам икки бўлиб, уни ҳам икки бўлиб, ярмининг ярмини едим. Ўшандан бери ҳалиги қобилиятим

йўқолди. Энди мен уйимга ким келади, кўнглида нима ўй-фикр бор, билмайман, у келиб, нима тайёрлаш кераклигини сўраб билганимдан кейингина тайёргарлик бошланади. Шу сабабдан одамларни куттириб кўйишга тўгри келяпти».

Унинг одати шундай эдики, уйига келган кишини бор нарса билан меҳмон киларди, шундан сўнг нима тайёрлаш кераклигини сўрарди, албатта нимадир буюртма бериш лозим эди. У хаммасини гоятда тез тайёрлар, буюрилгандан кўп нарсани олиб келар, егуликларни нозик такаллуфлар билан кўяр эди. Кўпинча дастурхонни ўзи ёзиб, егуликларни кўярди. Отам Хуросонга борган пайтида у бир неча бор Шайх хизматиغا мушарраф бўлган, мени ҳам кўпинча бирга олиб бориб, дуо килиб кўйишини сўрарди. Шоҳибекхон Хуросонни олганда, юкорида зикр этилган Султон Аҳмад мирзонинг амирзодаларидан Мир Мўгул деган хийла танилган шоир туркий шеър битипти:

Олма оламники оламда базе гамлар бор,

Ол кўнгул мамлакатин, кўрки не оламлар бор.

Ушбу шеърни Шоҳибекхонга ўкиб берганида, у шеърни жуда мактабди ва: «Фирдавсий Султон Махмуд Гозий Газнавийга олтмиш минг байтдан иборат «Шохнома»ни айтган, Султон Махмуд бунинг учун ўттиз минг динор берган. Сен бир байт айтдинг, мен сенга олтмиш минг шохрухий бераман» депти. Ўшанда Шоҳибекхон ана шундай улуг Шайх Пурондан олтмиш минг шохрухийни мусодара килишга қарор қилган эди, аммо хали у пулларни олиш учун одам бормаган эди. Мир Мўгул тиз чўкиб: «Агар ўша пулларни олиш учун фармони олий берсангиз, менга тортик қилинган миқдордаги Шайхнинг пулларини мен тухфа сифатида қабул қилиб, ўз хожатимга сарфласам» деди. «Мен сенга ўша пулларни хазинадан нақд бермокчи эдим, модомики ўзинг шу қарорга келган экансан, майли, шундай бўлақолсин» деди хон. Мир Мўгул мусодара учун фармон ёрлигини олди ва ушбу мусодара тафсилотини ҳам, пул олиш учун берилган фармонни ҳам ҳеч қимга айтмади. Аммо анча муддат ўтгач Мир Мўгулнинг қанчалик олийжаноблик ва одамхонлик қилгани ҳаммага машхур бўлди.

Мавлоно Абу Саид Убахий зикрида.

Мавлоно Абу Саид Убахий ҳам шу инсонлар жумласидан бўлиб, у хазрати Эшон Убайдуллохнинг муридларидан эди, ўша даврда Хуросон эли ўртасида машхур эди. Мен бир неча марталаб отам билан остоналарини ўпиш бахтига муяссар бўлган эдим, у киши эса фақир бандани ўз дуолари билан сарафроз қилган эди.

Мен хазрати Маҳдуми Нуро (Ҳожа Шаҳобиддин Махмуд)дан эшитган эдим. У менга мана бу воқеани айтиб берган эди: «Бир қуни бир гуруҳ одамлар ҳамроҳлигида бир тоғнинг этагида эдик, мен ялангоёқ эдим ва ўша ерга ўтирдим. Хазрат Мавлоно Абу Саид тоғ тепасига чиқиб айланиб юрди. Унинг гапни ўйламай гапирадиган ҳамроҳларидан айримлари: «Мавлоно худди тоғ эҳкисидек юрипти» дейишди. Мавлоно пастга тушгач, у ўша одамга қараб қулимсиради-да: «Биз тоғ тепасида худди тоғ такасидек юридик, эҳтимол, Сиз ҳам кўргандирсиз?» деди.

Мавлоно Муъин Воиз зикрида.

Мавлоно Муъин Воиз ҳам ўша одамлар жумласидан бўлиб, у Мавлонозода Фарохий номи билан машхурдир. Унинг муридлари ва дўстлари кўп. Бутун Хуросон халки унинг буюклиги ва пешволигига койил колган.

Мавлоно Хожа Кўхий зикрида.

Мавлоно Хожа Кўхий ҳам шулар жумласидан. Эсимда бор, бир куни Маликон жоме масжидида намоздан сўнг тахорат сочигини елкасига ташлаб, икки учини олд томонидан тугиб, киблага юзланганча мурукабага кетди. Юзида хайрат ва хузур нишонаси зохир бўлди. Отам ўша ерда ўтирганлардан унинг кимлигини сўради. «Бу Мавлоно Хожа Кўхий», деб жавоб беришди. Отам (Аллох унинг мартабасини улуг килсин), Мавлоно ташкарига чикмок учун ўрнидан тургунча сабр-токат билан кутиб турди. Кейин унга якинлашиб, хурмат-эҳтиром билан эгилди ва унинг эътиборига сазовор бўлди. Камина ҳам отам шарофати билан унинг кўлини ўпишга мушарраф бўлдим, отам у кишидан мени дуо килишини илтимос килди, дуо килиб, кейин Мавлоно кетди. Шундан сўнг бир неча марта унинг мулозаматида бўлди.

Хазрат Хофиз Махмуд Зиёратгохий зикрида.

Хофиз Махмуд Зиёратгохий ҳам шулар жумласидандир. У шайх Зайниддин Хавофийнинг халифаси, шайх Зайниддин эса шайх Нуриддин Абдурахмон Мисрийнинг муриди, бу эса бир нечта восита оркали шайх Шахобиддин Сухравардийнинг муриди хисобланади. Шохибекхон истилоси пайтида у хали тирик эди, отам мулозаматларига борганда бу факир банда уни кўришга мушарраф бўлган эдим, муборак юзларини элас-элас эслайман.

Султон Хусайн мирзо даврида улуг ва табаррук инсонлар кўп эди. Мен уларнинг хаммалари билан ҳам учрашиш бахтига муяссар бўлмаганман, шунинг учун уларнинг килган ишларини керагича билмайман. Лекин уларнинг таъриф-тавсифларини ишончли одамлардан эшитганман, чунончи, Мавлоно Абдурахмон Кордгар, Бобо Алишох, Шайх Хожи Мухаммад Кучоний, Мавлоно Шамс Мухаммад Маргоний, Дарвиш Пир Имод ва бошқалар хакида. (Аллох уларнинг рухларини мукаддас килсин).

Шулар сирасига кирувчи олимлар.

Султон Хусайн мирзо замонида яшаган бошка олимларга келсак, улар жуда кўп, хаммасининг шархи бу мухтасар тарихга сигмайди, шундай бўлса-да, табаррукка

уларнинг айримлари хакида бироз тўхталамиз.

Улардан энг улуги ва алломаси – шайхулисом, Мавлоно Саъдиддин Тафтозонийнинг набираси Мавлоно Саъдиддин Амир Темур даврида яшаган ва уламоларнинг пешвоси бўлган. Ундан сўнг Мир Саид Шариф Журжонийдан бошка унга ўхшаш олим дунёга келмади. Мир Саид Шариф хали ёш эди. Мавлоно Саъдиддин вафотидан ўн кунлар олдин Амир Темур мажлисида бир канча бахслар бўлган, ўша бахсларда кўпинча Мир Саид Шарифнинг кўли баланд келган. Бундан сиқилиб Мавлоно касал бўлиб колган. Мир Саид Шариф уни кўргани борган. Бир мушук келиб Мир Саид Шарифга суйкалиб, эркалана бошлаган. Мир Саид Шариф уни олдидан хайдаган. Мавлоно Саъдиддин Мирга: «Пайгамбаримизнинг «Мушукни дўст тутмоқлик – иймон нишонаси» деган хадисларини эшитмаганмисиз, нега мушукни хайдайсиз?» деган. Шунда хазрати Мир Саид Шариф: «Нега сиз хадисни тўгри ўқимайсиз, яъни мана бундай килиб: «Мушукнинг меҳри – инсон иймонидандир».

Бу жавобдан Мавлоно ўта хижолат бўлган ва шу нарса дардининг огирлашувига сабаб бўлиб, шу билан оламдан ўтган.

Шайхулисом (Сайфуддин Ахмад) Султон Хусайн мирзо хукмронлиги давридан бошлаб то Шох Исмоилнинг Шохибекхон устидан галаба килгунига кадар шайхулисом эди. Шох Исмоил истилоси вақтида шахид бўлди. Бунинг баёни мавриди билан келади. Шу муддат ичида у шунчалик такво, диёнат ва авлиёлик кўрсатдики, Шайхнинг сўзларига эътироз билдиргулик зот топилмас эди. Ўша даврнинг кўплаб уламолари унинг шогирдлари эди, улар унинг шогирди бўлганликларидан гурурланиб юришарди.

Камина уламолардан эшитган эдимки, Шайхнинг беҳад машхурлиги боис, у мудом турли тоифадаги кишиларни қабул қилиш, уларнинг муаммоларини хал этиш билан машгул бўлган, шу сабабли, у баъзан дарсларни хам ўтолмас экан. Масалан, Мавлоно Асомиддин Иброхим, Мир Мухаммад, Мир Юсуф, Мавлоно Шамсиддин Мухаммад Бахрободий сингари йигирма бешга яқин таникли донишманд уламолар шайхулисом хузурига келиб, илм ўрганиб китоблар битишган.

Шайхнинг мажлисларида бахс-мунозаралар қилишиб, баъзан икки гуруҳга ажралиб, бир-бирларига эътирозлар қилишарди. Кўпинча шундай бўлардики, шайхулисом у фикрниям, бунисиниям рад қилиб, учинчи хулосани айтарди ва хаммининг шу хулосани қабул қилмоқдан ўзга чоралари колмасди. Гарчи улар мунозарада уста бўлишса-да, гоҳида бирорта масала юзасидан хаммалари факат битта хулоса чиқаришарди. Шайх эса бошка ечимни таклиф этар ва хаммани ўз фикридан қайтишга мажбур қиларди. Шайхулисом хузуридан кетаётганда уламолар: «Инсоннинг хаётда шунчалик кўп билимни тўплаганига хайрон коласан киши!» дея хайрат изхор қилишарди. Шайхнинг дарслари йигирма тўрт йил давомида шу тарика кечди ва бу олимлар хамиша Шайхга мухтожлик сезишди.

Отам Хуросонга келганидан кейин бир неча кун ўтгач, бола тўрт ёшу тўрт ою тўрт кунлик бўлганда мактабга бериш одатига кўра мени мактабга бермоқчи бўлди ва ок фотиха олиш учун аввал шайхулисом олдига олиб борди ва у кишидан менга сабоқ беришни сўради. Шайх: «Аллох энгиллик беради» деб ёзди ва гоҳида мулойимлик хамда меҳрибончилик билан мени тиззасига ўтказиб, ширин сўзлар билан менга сабоқ бердики, ўша пайтдан бери ўттиз саккиз йил ўтган бўлса-да, Шайхнинг муборак юзи, унинг сабоқлари ва меҳрибончилиги накши худди тошга ўйилгандек хотирамда колган. Ишончим комилки, ўша сабоқларнинг шу кунларгача етиб келган шарофати бу дунёда хам, охирада хам етиб туради, иншоллох.

Беназир олим Мир Муртоз ҳам бўлган эди. Яна бири – Хожа Мавлоно Исфохоний хадис билимдони ва уламолар пешвоси бўлган. У Ирокдан кочиби келган, бунинг сабаби мана бундай эди: Илгари айтиб ўтганимиз, мухтасар баёни хали яна келадиган бадбахт Шох Исмоил беҳад кахри каттик одам эди. У суннийми, жамоатданми, султонлар ёки амирларданми, уламоми ёки дехконми, ё оддий фуқароми – ким бўлмасин, кўлига тушган одамни ўлдирарди. Хожа Мавлоно у катлдан кочиби, Хуросонга келган, кейин Мовароуннахрга ўтиб, ўша ерда қолиб кетган эди.

Тагин жуда кўплаб уламолар ўтган, шулар жумласидан: Мир Абдулқодир Машхадий, Мир Жамолiddин муҳаддис, Мир Атоуллох, Мир Иброҳим Машхадий, Мавлоно Максуд Ширвоний, Мавлоно Хамид Ширвоний, Мавлоно Асомиддин Иброҳим, Мир Муҳаммад, Мир Юсуф, Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Баҳрободий, Мавлоно Гиёсиддин Баҳрободий, Мавлоно Ханафий, Мавлоно Иброҳим Ширвоний, Мавлоно Шох Саид Ошиқ, Мавлоно Аҳмад Румий, Мавлоно Муҳаммад Ганжи, Мавлоно Аҳмад Жандий, Мавлоно Мир Калон Табиб, Мавлоно Хожи Табризий, Мавлоно Муин Табризий, Мавлоно Садриддин Муҳаммад Кандахорий ва хазрати Мир Абул Бақоки, унинг вужуди шарифидан хозир ҳам бутун олам мунаввардир, Хиндистондаги воқеалар баёнида хали у зот хақида тўхталамиз. Ўша даврда у Хиротдаги буюк инсонлардан бўлганликлари боис отам у кишининг падари бузрукворлари Абдулбоситнинг зиёратига бир неча марта борган эди. Мавлоно Абдулғафур Лорий исмли таникли олим ҳам бўлиб, Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий зикрида у ҳақда гапирган эдик. Мавлоно Лорий беҳад бетакаллуф, оддий, кўнгли очик одам бўлган.

У кишининг муборак хотирига донишмандлик қибри губори кўнмаган эди. Дунёнинг турли бурчакларидан Хиротга қандай олим келса, хатто у Мавлонога шогирдликка лойик бўлмаса ҳам, унинг ишларининг ривожи учун Мавлоно унга таълим берар, неча кунгача китобларини кўлтиклаб, кўча ва бозорларда бирга олиб юрар эди.

Хуросонда олимлар кўп эди, уларнинг номлари ва ҳаётларини муфассал баён қиладиган бўлсак, ҳикоямиз чўзилиб кетади. Тагин кўплаб олимлар бўлганки, фақир банд уларни билмайман, шу боисдан юқорида тилга олинганлари билан чекланамиз.

Улардан – шоирлар. Ўша жаннатмисол замонда яшаган буюк шоирлардан юқорида масалан: Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг номини олимлар ва авлиёлар сафида тилга олиб ўтдик. Агар такрорга эътироз бўлмаса эди, олимлар ва шоирлар хақидаги фаслни Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг муборак номи билан бошлаш ўринли бўларди, шунингдек, Хуросон авлиёлари, олимлари, шоирларининг сардафтари ҳам Мавлоно Жомийдир. Ҳақиқат шуки, қаерда олимлар ва етук инсонлар хақида гап кетса, унинг номини қайта-қайта тилга олиш, сўзни ундан бошлаб, у билан тугатиш хамиша кўнгилларга хуш ёқади.

Мавлоно Абдулғафур Лорий «Нафахот ул-унс»га битган «Шарх»ида шундай деб ёзган: «Ҳазрат Мавлоно Жомий бутун умрлари давомида мажозий тимсоллар таъсири остида бўлдилар ва муҳаббат қуйи уларнинг кўнгил мулкларида салтанат дабдабаси ногорасини чалар эди. Умрларининг сўнги кунларида, бир қуни келсам, ёлғиз ўзлари эканлар. Таҳорат олдилар, илгари мўй билан, чандиклару доғлар билан копланган муборак билаклари шундай тоза, ялтирок эдики, бунақасини кўрмаган эдим. Мавлононинг кўллари мени хайратга солди. Мавлоно бошини кўтариб, менга қараб дедилар: «Анчадан бери мен ўз ошқиклигимни ўзим учун шундай намоён қиламан, ўз хаёлимда кўнглим истаган тимсолни тасаввур қиламан-да, унга махлиё бўламан. Анчадан буён битта тимсолни тасаввуримда яратиб, унга ўз муҳаббатимни изхор қиляпман. Мана бугун

меҳрибон Раббим кўлларимни ўша хаёлимдаги тимсолнинг кўлларига ўхшатиб кўйди, хозир ўз кўлларимга махлиё бўлиб ўтирибман. Сиз айна шу лахзада келдингиз». Кейин тагин карасам, Мавлононинг кўллари кайта аввалги холига кайтиб қолипти».

Хазрат Мавлоно Жомийнинг шеърлари шу даражада машхурки, бу мухтасар тасвирда уларни сўзимнинг исботи сифатида келтириб ўтиришга ҳожат йўқ. Аммо унинг битта машхур бўлмаган газали бор, уни ёзишда шундай шарт қўйганки, биринчи байтдаги ҳамма сўзлар алоҳида харфлардан иборат бўлиши, яъни, ҳеч бир харф бошқалари билан бирикмаслиги, иккинчи байтдаги сўзлар икки харфдан, учинчи байтдаги сўзлар учта харфдан иборат бўлиб, бошқа сўзлар билан уланмаслиги лозим, ҳуллас, шу тарика беш байтдан иборат газал шу тартибда ёзилган.

Руҳи зард дорам зи даври он дар,
Зада доғи дардам даруни дил озар.
Чу тан кост гўи шаби фуркати ту,
Чу махи нав ки бошад бадингуна логар.
Хатат Хизру жаъди каят мушки Тибат.
Танат симу лаъли лабат тунги шаккар.
Ба жаннат наими, шахди мухаббат,
Беҳишти мухаллад насиби мухаккар.
Ба лабхо малихи, ба талъат сабиҳи
Ба гуфтан фасиҳи, ба гису муанбар.

Таржимаси:

Эшигига бокиб юзим саргаяр,
Дардим доғи дилга лахча ўт калар.
Айрилиқда танам шундай оздики
Мени кўрган янги ойга ўхшатар.
Мийик Хизру сочинг Тибат мушкидир,
Танинг кумуш, лабдан сочилар шакар.
Сен жаннат неъмат, мухаббат боли
Хулд номли жаннат ҳам сандан уялар.
Лабларинг малиху, юзларинг сулув
Нуткинг кўп фасиху, сочларинг анбар.

«Нафахот ул-унс»га ёзилган «Шарх» ўттиз фаслдан иборат. Мавлоно Абулғафур Лорий ўзр сўраб ёзадик: «Баён чўзилиб кетишидан хавотир олмаганимда эди, Хазрат Жомий кўрсатган кўпгина кароматларни келтирган бўлардим, лекин биз шу айтиб ўтилганлар билан чегараланамиз. Чунки китобнинг максоди бошқа, агар гапни чўзсак, максадга путур етади».

Мир Алишер зикрида.

Унинг таҳаллуси – Навоийдир. Унгача ҳам, ундан кейин ҳам туркий тилда ҳеч ким унчалик кўп шеър битган эмас. У шеър илмининг устаси, унинг туркийча шеърларининг шухрати Мулло Жомийнинг форсча шеърлари шухрати билан тенг. У форс тилида ҳам

кўп шеърлар ёзган. Форсча шеърларини Фоний тахаллуси билан битган. У Хожа Хофиз Шерозий девонига назира тарзида девон тузган. Хожа Хисрав Дехлавийдан кейин «Яхшилар дарёси» («Дарёи аброр») касидасига ҳеч ким Мир Алишер Навоийчалик жавоб ёзолмаган. Мана ундан бир байт:

Оташин лаълеки тожи хисравонро зевар аст

Ахгаре бахри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Мазмуни:

Шохлар тожидаги оловранг лаъл тош,

Чўгдирки пиширар хом хаёлин бош.

Хазрат Махдум – инсониятнинг ифтихори Мавлоно Абдурахмон Жомий хаж сафаридан кайтганларида Алишер Навоий уларга мана бундай рубоий ёзиб жўнатган:

Инсоф бидех, эй фалаки минофом,

То з-ин ду кадом хубтар кард хиром:

Хуршеди жахонтоби ту аз матлаъи субх

Ё мохи жахонгарди ман аз жониби Шом?

Мазмуни:

Инсоф билан айтгил, ложувард фалак,

Кай бири хушхиром мисли капалак:

Куёшингми хар тонг сафарга чикар,

Шомдан кайтаётган мохимми малак?

Унинг учта туркий-ўзбекча, битта форсча девони бор, у «Тазкират ул-авлиё» ни туркийча битган, «Хамса»ни туркийча назм килган. Булардан ташкари, унинг жуда кўп асарлари мавжуд, битта девондан ташкари барчаси туркий тилда ёзилган.

Унинг келиб чиқиши бахшиларга бориб такалади. Отасини «Кичкина бахши» дейишган, у саройда амалдор бўлган. Мир Алишер болаликдан Султон Хусайн мирзо билан дўстлашган. Султон Хусайн мирзо подшоҳ бўлгач, Алишер Навоий унинг хизматига келган, мирзо уни беҳад кадрлаб, гамхўрликлар кўрсатган, Мир Алишер эса халкка худди шундай гамхўрлик килган.

Шундай килиб, ўша замонда халкнинг турли тоифалари ичидан фозил, беназир инсонлар чиккани унинг саъй-харакатлари туфайлидир. У Мир сифатида шундай жидду жаҳд кўрсатдики, натижада катта бойлик тўпланди, дехкончиликдан ва бошқа тарафлардан тушган кунлик даромад ўн саккиз минг шохрухийни ташкил этган. Ўз амирлик мансабининг барча жихатларини – хизматкорларни, мулозимларни, хазинани, сайисхонани, подшоҳлик иморатларини у Султон Хусайн мирзонинг ноиби амир Бобо Алига топширган, бу ўша даврнинг энг буюк сипоҳларидан эди. Мир Алишер амалдорлик ишларини йигиштириб кўйиб, бошқа амалдорлар ва мулозимлар билан бир каторда ўзини Султон Хусайн мирзо хизматига бағишлади. У кудрати етганча унга ёрдам сўраб мурожаат килган мухтожларга, олиму фозилларга хомийлик килди. Ўз мулкидан тушган барча даромадни эл-юрт фаровонлиги учун хайрия ишларига сарфлади. У хонақолар, масжидлар ва бошқа иморатлар курдирдики, уларнинг кўпчилиги то ҳозирги кунгача Хуросонда сакланган. Эҳтимол, шунча кўп қурилишларни амалга ошириш бошқа бировнинг кўлидан келмаган бўларди. Ўша пайтда Мир Алишер хомийлик килмаган бирорта олиму фозил киши йўқ эди. У беҳад зукко ва заковатли киши эди. У бошқаларда ҳам худди шундай фазилатлар бўлишини хоҳлар, бунга эришиш кийин бўлар, шундан одамларда гинахонликлар содир бўларди. Унинг нозиктаъблиги ва тез ранжиб қолиш хусусиятидан бошқа камчиликларини топишолмаган. Гарчи у фозил ва беҳад давлатманд

киши бўлса-да, бутун кимматли хаётини нафсини тийиш ва хайрли ишлар билан ўтказди.
Байт:

Теран денгизлардан гавхар-дур унар,

Инсонга кераги –яхши бир хунар.

Демак, Мир Алишернинг битта камчилиги, яъни нозикмижозлигидан ўзгаси бутунлай фазилат эди.

Шайхим Ахмад зикри. Тахаллуси Сухайлий бўлиб, у хам Султон Хусайн мирзонинг амирларидан эди, яхши шеърлар ёзган, «Хамса»га назира битган.

Хусайн Али Жалойир зикри. Тахаллуси Туфайлий бўлиб, Султон Хусайн мирзонинг ноибларидан бири, бир муддат парвоначи бўлган. Касида битишда мислсиз эди, истеъдодда у Салмон Соважий ва Захир Кирмонийдан ўзиб кетди. Унинг «шикаст» (синди) радифли касидаси бор, эхтимол, ҳеч бир шоир шу радиф билан бундай хажмдаги касидани ёзмаган бўлса керак. Куйида шу касидадан бир неча байт келтирамиз:

Нахли каддат жилва кард кадри санубар шикаст,

Лаъли лабат ханда зад кимати гавхар шикаст.

Пистаи ту гунчаро хун ба дарун зад гирех,

Гунчаи ту пистаро ханда ба лаб даршикаст.

Навхаи кумри чарост гар на зи ёди кадат?

Сарсари охам ба бог комати ар-ар шикаст.

Хомии амну амон шох Бадеуззамон

Онки ба бозум адл пушти ситамгар шикаст.

Таржимаси:

Нихол каддинг жилва килиб кадри синди санавбарнинг,

Лаъли лабинг ханда килиб киммати синди гавхарнинг.

Сенинг пистанг тўлгонтирар гунчани ичма-ич эзиб,

Сенинг гунчанг писталардан махв этгуси кулгиларнинг.

Кўзларингнинг корачиги бузди эл хонумонини,

Даф бўлди яъжуж фитнаси, садди синди Искандарнинг.

Кумрининг оху вохи хам сенинг кадинг туфайлидир,

Кучли охим куюнидан шохлари синди аръарнинг.

Доруломонлик хомийси шохи Бадиуззамон,

Унинг адли кудратидан кўли синди ситамгарнинг.

Хусайн Али Жалойир ушбу касидани бошдан оёк шу тарзда ёзган.

Осафий – вазирнинг ўгли бўлиб, яхши шеърлари бор, бу матлаъ унинг иктидорининг мевасидир:

Ракиблар куйида ойимни мен кандай сўроглайман?

Кириб у кофиристонга ўзим багримни доглайман.

Охий – унинг шеърлари ниҳоятда чиройли ва силликдир. Айтишларича, улар услубан Мир Шохий шеърларини эслатади. У жуда яхши девон тартиб берган. Шеърларидан намуна байт:

Фахр этарман кўзларим-ла: у юзинг кўрган сени,

Оёгимдан айланай ёнингга етказган мени.

Хилолий. Шеър фанида устоздир. Унинг яхши шеърлари бор. «Шоҳу дарвеш» достони

унга тегишли. Унинг девони ҳам машхурдир. Жумладан ушбу матлаъни кайд этамиз:

Ой фалак зулмидан букилганми ё?

Ойдан бирор парча юлинганми ё?

Биной – у олим ва етук шоир бўлган. У ва Мир Алишер ўрталарида мудом бахс, келишмовчиликлар бўлиб турарди, улар ўртасидаги мутойибалар, фикрий жанглар жуда машхурдир. Мана улардан айримлари:

Мир Алишер Мавлоно Сохибнинг бир матлаъсини сотиб олиб, уни нихоясига етказган.

Мана ўша матлаъ:

Кўкрагимдур субхнинг пироханидин чокрок

Кирпигим шабнам тўкулган сабзадин намнокрок

Яна бир матлаъ Мавлоно Лутфийниқидир. Мир Алишергача бирорта шоирда шеърни давом эттириб нихоясига етказиш қобилияти бўлмаган. Мир Алишерга бу матлаъ хуш ёкиб, уни охирига етказган. Мана ўша матлаъ:

Бошимиздин сояси сарви кадинг кам бўлмасун,

Зоти покинг бўлмаса, оламу одам бўлмасун.

Биной Мир Алишерга нисбатан ўткир хазил, киноялар қиларди. Шунда Навоий ҳам унга хазил тарикасида: «Мавлоно Биной жинни бўлиб қолган, уни «Доруш-шифо» сихатхонасига ётқизиб, қалтаклаш ва нўхат шўрва бериш керак» деган. Шу сабаб бўлиб Биной Ирокка қочиб кетган. У Ирокда Султон Яъқуб хомийлигида бўлди, аммо бироз вақт ўтгач, у яна Хиротга қайтиб келди.

Мир Алишер одам юбориб, уни олиб келтиради, мулойим, дўстона муомала қилади, уни иззат-икрому совгалар билан кутиб олади, ўтган гаплар учун узр сўрайди. Биной ҳам ўз киноялари учун узр сўрайди, шу билан уларнинг муносабатлари яхшиланади.

Дўстона суҳбатлашиб ўтиришганда Навоий «Ирок қандай жой экан?» деб сўрайди,

шунда Биной: «Ирокликларнинг бир иши менга маъқул бўлди – улар умуман туркийча шеър айтишмас экан» деб жавоб беради. Мир Алишер: «Халиям хушёр тортмабсан!

Дўстлик ва ҳамжихатлик хурмати бундай тиканакли сўзларингни бас қил-да, хақиқат юзасидан айт-чи, девонимдаги газалларда энг яхши матлаъ қайси?» деб сўраган.

Биной жавоб берган: «Мана бу матлаъ халққа ҳаммадан кўра макбулдир» деб:

Кўкрагимдур субхнинг пироханидин чокрок

Кирпигим шабнам тўкулган сабзадин намнокрок –

байтини айтган. Мир Алишер: «Сен ажаб тили аччиқ одамсан, ўзинг биласанки, мен бу матлаъни Мавлоно Сохибдан сотиб олиб, давом эттирганман, сен шунинг учун атайлаб киноя қилиб шу матлаъни мактаяпсан» деган. Биной эса:

– Сизга киноя қилишга менинг хаддим сизгадими? Бу матлаъ сизники эмаслигини билмаган эдим. Сизнинг яхши шеърларингиз кўп, мана масалан, мана бу матлаъ унисидан ҳам яхши:

Бошимиздин сояси сарви кадинг кам бўлмасун,

Зоти покинг бўлмаса оламу одам бўлмасун.

Мир Алишер: «Ха, бу матлаъ Мавлоно Лутфийники бўлганидан ундан яхшироқдир. Сен ҳеч қачон кинояни бас қилмас экансан» деб, улар яна аразлашиб ажрашишди.

Сайфий масалчиликда машхурдир, бу соҳада Тусийга тақлид қилган, лекин ундан кўра яхшироқ ёзган. У олим ва фозил киши бўлган, унинг девони халқ орасида шухрат топган.

Унинг шеърларидан намуналар:

Эй туро чун дили ушшоқи паришон кокул,

Коматат фитнау сарфитнаи даврон кокул.

Хамчу дудестки бар гирди сари шамъ бувад.

Халка-халка ба сари он мохи тобон кокул.

Таржимаси:

Мафтунларинг кўнгли каби кўп паришон кокилинг,

Фитна-каддинг, фитнабоши ушбу даврон кокилинг.

Шам бошини коплагандай коп-кора дуди унинг

Балкиган ойдаи юзингда зулматистон кокилинг.

У хунармандлар хакида шеърлар ёзган ва уларга «Бадойи» («Нодир шеърлар») деб ном берган. Мана улардан намуналар:

Чу ишки каллапаз дар гардан афтод,

Дило, хуш бош нон дар равган афтод.

Бути пардозгарам кў ба касон менозад,

Хеч ба холи мани хаста наменпардозад.

Таржимаси:

Каллапаз ишки тушди бўйингинам – бошвокка,

Яйрагил, кўнглим, тушди ахир нонгинанг ёкка.

Пардозчи санам доим ўзгалар хизматида,

Мен шўрликни безамас бўлсам эл иззатида...

Булардан ташкари яна кўплаб девонлар колдирган ва халк орасида машхур шоирлар ҳам бор. Улар жумласига Ахлий, Наргисий, Хажрий, Мир Мухаммад Солих, Шахидий, Шухудий, Гулханий, Гулшаний, Паёмий, Хожа Абул Барака, тахаллуси Фирокий, Хайдар Калича ва бошқалар кирради.

Улардан муаммо ёзувчилар. Тилга олинган улуг олиму фозиллардан кўплари яхши муаммолар битишган. Биз бу ерда факат муаммогўй сифатида шухрат қозонганлари хакидагина тўхталамиз, гарчи улар бошқа фазилатларга ҳам эга бўлишса-да, муаммо ёзиш қобилиятлари хаммасидан ошиб тушган. Амир Хусайн Муаммой муаммогўйликда мислсиздир. У муаммога багишлаб ажойиб рисола яратган. Мана бу Сухроб номига битилган рисоладан олинган муаммо:

Ёфтам аз дари майхонаи тарсо шарафе,

Хосило, мадраса акнун тарафе, мо тарафе.

Мазмуни:

Мен мажусий майхонаси эшигида топдим шараф,

Энди мадраса бир тараф, мен толиби илм бир тараф.

Мавлоно Мухаммад Бадахший Муаммой, Мавлоно Камол Муаммой, Мавлоно Шихоб Муаммой, булардан ташкари яна кўплаб бу санъат намояндлари машхурки, уларнинг барчаси хакида тўхташ мақсадимизга кирмайди.

Улардан хаттотлар. Ўша замонда кенг тарқалган настаълик хати унганча ишлатилмаган.

Унинг ихтирочиси Мир Али Табризий Амир Темур замонида яшаган. Унинг шогирди – Мавлоно Жаъфар. Гарчи Мавлоно Жаъфар барча хат турларида яхши ёза олган ва хамма хат турлари бўйича устоз бўлса-да, унинг шогирдлари орасида фарк бор.

Масалан, сулс, насх, рикоеъ, мухаккак ва райхоний хатлари бўйича унинг шогирди Мавлоно Абдуллох ошпаздир. Хофиз Фўта, Мавлоно Махмуд Котиби Самаркандий ва бошқалар эса Мавлоно Абдуллохнинг шогирдларидир, барча кейинги хаттотлар шу гуруҳнинг шогирдларидир.

Худди шунингдек, Мир Абдулхай насхтаъликда – Мавлоно Жаъфарнинг шогирди, кўплаб настаъликда ёзган хаттотлар Абдулхайнинг шогирдларидир. Бирок Мавлоно

Азхар, Мавлоно Шайх Абдуллох Хоразмий ва Мавлоно Шайх Мухаммад хафинавис – булар хаммалари настаъликда Жаъфарнинг шогирдларидир. Мавлоно Жаъфар настаълик хатида унинг ихтирочиси Мир Али Табризийдан кўра яхшироқ ёзар, шунингдек, Мавлоно Азхар Мавлоно Жаъфардан кўра яхшироқ ёзарди. Мавлоно Жаъфар пухта, ёкимли ёзарди-ю, аммо хати нотекисроқ чикарди.

Мавлоно Азхар эса хам нозик, хам аник, аммо бироз нотекис ёзарди.

Мавлоно Жаъфар Шохрух мирзо замонида яшаган, Шохрух мирзонинг ўгли Мирзо Бобур Каландарнинг отаси Бойсунгур мирзо кутубхонасида ишлаган одамлардан бири эди.

Мавлоно Азхар Султон Абусаид мирзо кўрагоннинг мулозимларидан эди. Мавлоно Азхарнинг шогирдлари – Мавлоно Султон Али Машхадий, Шайх Пуроннинг набираларидан бири Шайх Боязид Пуроний, Мавлоно Султон Али Койинийдир. Мир Али Табризий ва Мавлоно Жаъфар ораларидаги нисбат хамда Мавлоно Азхар билан Мавлоно Жаъфар ўртасидаги нисбат хатто Мавлоно Азхар билан Мавлоно Султон Али Машхадийлар орасида хам сезиларли даражада мавжуд эди. Китъа ёзишда, майда ва йирик хатларда китоб кўчиришда, хатто настаъликда хам Мавлоно Султон Али Машхадий, шубхасиз, шундай истеъдодга эга эдики, унгина хам, ундан кейин хам, унга якин килиб ҳеч ким ёзолмаган. Барча турдаги хатларни сифатли ва нафис битишда беназир эди. У хаттотлик санъатини нозик дид ва нафосат билан эгаллаган эдики, бунакаси ҳеч кимга насиб этмаган. У хаттотлик илми хакида рисола ёзиб, унда куйидаги фикрларни айтган эди: «Хаттотлик бўйича машқларимнинг дастлабки даврида мен Тусдаги хазрати Имом Али Мусо Ризо (Тангри ундан рози бўлсин)нинг мукаддас зиёратгоҳларида яшардим, бир куни туш кўрсам, такводорлар пешвоси, икки олам сарвари расулининг халифаси, Аллохнинг шери Хазрат Али ибн Абу Толиб (Аллох унинг юзини мунаввар қилсин) кўлимга бир қалам тутқазди, уйғониб кетдим ва шу билан пешонамга хаттотлик қисмати ёзилди».

Мавлоно хаттотликни эндигина машқ қила бошлаганда у хатга ўзига хос шакл берарди, бу халққа ёқарди-ю, аммо котиблар уни писанд қилишмасди. Мавлоно Жаъфар «Хамса»ни кўчиришни бошлади-ю, бироқ охирига етказолмади. Султон Абусаид мирзо: «Шу ишни ниҳоясига етказадиган бирор кимса борми?» деб сўради. Мавлоно Султон Али халқ орасида машҳур бўлгани сабабли Абусаид мирзога, ҳозир бир ёш хаттот пайдо бўлган, ўша бу улкан ишни охирига етказиши мумкин, дейишди. Мавлоно Султон Алини бошлаб келиб, Мавлоно Жаъфар ёзган қисмни кўрсатишди, Мавлоно Султон Али бу ишга дархол рози бўлди. Бир қисмини кўчириб олиб келди. Мавлоно Азхар уйида эди, аввал унинг олдида бошлаб боришди. Унинг аччиги келди: «Сен Мавлоно Жаъфарнинг «Хамса»сини шу тахлит охирига етказдингми?» деб Мавлоно Султон Алини уйига олиб кириб, товонига хипчин билан уриб, икки кунгача қамаб қўйди. Шундан сўнг камокдан чиқариб унга: «Эй ўғлим, сенинг қобилиятинг зўр экану, аммо услубинг қўлбола – бу настаълик услуби эмас» деди. У Мулло Султон Али Машхадийга бир китъа бериб, худди шу услубда ёзгин, деди.

Мулло Султон Али айтган эди: «Мен китъани олиб кетдим ва шунга қараб машқ қила бошладим. Кўп машқлардан кейин, настаълик услуби қандай бўлишини билиб олдим, шу пайтгача менинг хатимда услуб деган нарса бўлмаган экан, услубсиз хатни, гапнинг рости, хат деб бўлмади, энди эса ўз хатимнинг гўзаллиги, нафислиги, пухталиги ва тозалигидан фахрланаман». Ҳозирги пайтда Мулло Султон Али Машхадийдан шунчалик кўп мерос қолганки, бунга ишонмасликнинг иложи йўқ. Дунёнинг кўп мамлакатларида қалам ахлларида у кўчирган китъа ва китоблардан бирортасини билмайдигани кам

топилади, агар дунёдаги сарой кутубхоналарида Мулло Султон Али Машхадий кўчирган икки-учта китоб бўлмаса, уни кутубхона хисоблашмайди. Бу хайратга муносиб холатдир! Мулло Султон Али Машхадийнинг шогирдлари кўп бўлган, улардан бири Мавлоно Алоуддиндир. Мулло Алоуддиндан ўзга ҳеч ким айнан Мулло Султон Алидек ёзолмаган, айникса, ўшандай, китоб кўчиролмаган. Яна султон Мухаммад Хандон ҳам бағоят малохатли килиб ёзган. Мавлоно Мухаммад Абришимий жуда нафис, аммо бироз синикрок ёзган. Мулло Зайниддин Махмуд, яъни Мулло Султон Алининг куёви ҳам шогирди бўлган. У китобларни жуда тез, дид билан кўчирган. Султон Мухаммад Нур, тез ёзса-да, сўзлар бўштоброк чикарди. Яна бир шогирди Каландар котиб эди. Мулло Султон Али Машхадий унга алоҳида эътибор кўрсатарди, чунки унинг хаёт тарзи устозга ёкарди. Унинг аниқ бир бошпанаси йўқ эди, у на либос хақида, на пойафзал хақида кайгурмади, бутун хаётини дарвешона узлатда, ҳуш ахлоклик ва покликда кечирди. Унинг хати Султон Али Машхадийнинг тилга олинган шогирдлариникидан ночоррок эди. Тагин бир гуруҳ хаттотлар борки, улар ҳам шу жамоанинг шогирдларидир. Чунончи, Мавлоно Косим Али – Мавлоно Мухаммад Абришимийнинг шогирди. Унинг калами ўткир, дид, нафислик ва пухталиқда хати шу жамоага мансуб хаттотларникидан ажралиб турарди, у буларнинг кўпчилигидан яхшироқ ёзарди. Камина ҳам унинг шогирди, бу ҳақда кейинроқ баён қилинади. Яна бири Косим Шодишоҳ – Султон Мухаммад Хандоннинг шогирди, чиройли ёзади. Зайниддин Махмуднинг шогирди Мавлоно Мир Али тоза ва пухта ёзади. Унинг майда хати йирик хатидан кўра яхшироқ, китъа ёзишдан кўра китоб кўчириши яхшироқ. Йирик хат билан ёзганда ёзуви бир текис, гўзал чикмайди, майда хатида ҳам, йиригида ҳам хаттотларга ҳос нафосат сезилмайди, лекин хатининг пухталиги билан у ҳаммадан ўзиб кетиши аниқ.

Тилга олинган хаттотлар жамоаси шундай истеъдод эгаларики, бундайлари уларгача ҳам, улардан кейин ҳам бўлмаган.

Рассомлар хақида. Шох Музаффар – устод Мансурнинг ўгли. Султон Абусаид мирзо замонида устод Мансурдан зўр рассом бўлмаган. У мусаввирлар устози бўлган. Устод Мансурнинг мўйкалами нафис ва гўзал бўлган, Шох Музаффардан бошқа ҳеч кимда бундай нафис, ингичкарок калам бўлмаган. Бирок ишлари бироз курукрок.

Жанг-жадал сахналарини у ўта ишонарли тасвирлар, бироқ Шох Музаффар бундан-да ўзиб кетди. Унинг калами тасвири гоятда нафис, тоза, чиройли ва дадил эдики, кўз камашарди. У йигирма тўрт ёшида оламдан ўтди, умри давомида еттита ёки саккизта тўпламга расм чизган. Унинг коралама суратлари одамлар кўлида сакланган. Шу соҳа устодлари уларни беҳад кадрлашади.

Бехзод – тасвирий санъатда устод эди. Гарчи мўйкаламнинг нозиклиги Шох Музаффарникичалик нафосатли бўлмаса-да, Бехзоднинг мўйкалами ўткиррок, режа ва тархи яхшироқ эди.

Ўтмишда Халоқу хоконлари сулоласи (Ирок хукмдорлари даврида) Хожа Абдулхай деган мусаввир ўтган. Шу санъат соҳибларининг фикрларига кўра, авлиё одам бўлган.

Умрининг охирида у тавба килиб, ўз ишларини каерда кўрса, ҳамма жойда ё ювиб ташлаган ёки ёкиб юборган, шунинг учун асарлари кам қолган. Ишининг тозалиги, нафислиги, пухталиги, шунингдек тасвирий санъат нозикликлари бўйича унга тенг келадиган бўлмаган. Хожа Абдулхайдан кейин Шох Музаффар ва Бехзод келади, улардан сўнг бундай мусаввирлар ортик чикмади. Кейинги иккитасини Мир Алишер тарбият қилган.

Косим Али Чехракушой – Бехзоднинг шогирди. Унинг чизган асарлари Бехзодникига

якин, ўша услубда яратилган. Катта тажрибага эга одам Косим Алининг ишлари Бехзодникига нисбатан яхшироқ эканлигини сезади, бироқ унинг тарх-аслиятлари Бехзодникига нисбатан пастрокдир.

Максуд – уни иккинчи Косим Али деса бўлади. У ҳам Бехзоднинг шогирдларидандир. Унинг калами Косим Алиникидан ҳеч кам эмас. Бироқ тарх аслиятини яратиш ва расмлар микдорида у Косим Алидан кейин туради.

Мавлоно Мирак Наккош. У ўз замонасининг ажиб нодир сиймоларидан бўлиб, Бехзоднинг устозидир. Унинг аслу тархлари Бехзодникидан пишиқрокдир. Тархни жонлантириш сифати ва расмлар микдорида кўра у Бехзодча эмас. Лекин у расм чизишда Бехзод каби хужра, дастгоҳ, коғозга боғланиб қолмас, балки аксари ташқарида очик хавода, сафарларда, Хусайн мирзонинг ховлисида, дуч келган жойда расмларни қойилмақом чизаверар эди. Яна ажабланили хусусиятларидан иккитаси: кураш тушувчи полвон ва асбоб-ускуна ясайдиган темирчи ҳам эди. Ушбу ишлар билан наккошлик ва расмлик хунарини бирга олиб бора олгани янада гаройибдир.

Устод Бобо Хожи – у мохир расмкалам соҳиби, аммо суратларининг асоси мутаносиб эмас. Бутун Хуросонда меъморчиликда, расм чизиш, бурчаклар ўлчовини олишда у ягона бўлган. Айтишларича, бир қуни у бир йигинда намуна учун элликта айлана чизган, паргар (циркул) билан текшириб кўришган, фарқ бўлмаган. Бирорта айлана бошқасига нисбатан катта ҳам, кичик ҳам бўлмаган.

Устод Шайх Аҳмад – Бобо хожининг иниси. Мавлоно Жунайд, устод Хисомиддин – қилич ясовчилар бўлишган, Мавлоно Вали – ҳаммалари мохир усталар бўлишган, бир-биридан ҳеч қолишмаган.

Мулло Юсуф – Бехзоднинг шогирди, кўли чаккон бўлган, бошқалар бир ойда бажарган ишни ўн кунда бажарган, бироқ нафисликда унинг чизган суратлари бошқаларники билан беллаша олмайди. Китобларни зарҳаллашда у расм чизишга нисбатан мохирроқ. Мавлоно Дарвеш Муҳаммад – мен фақир банданинг устози, Шох Музаффарнинг шогирди. Ишларининг нафислиги билан унга тенг келадигани йўқ. Бу соҳада ҳатто Шох Музаффардан ҳам ўзиб кетган, аммо унда у даражадаги мутаносиблик, маҳорат ва гўзаллик йўқ. Жанг-жадал сахналари тасвири унда пишиқ-пухта эмас. У найзаси учида шерни тутиб турган отликни шундай кичкина қилиб чизганки, шунинг ҳаммасини битта гуруч билан бекитиб қўйса бўлади.

Тасвирий санъат намояндалари кўп, аммо бу ерда шу гуруҳнинг устозлари ва мумтозларини тилга олдик, ҳолос.

Музаҳхиблар - китобга нақш солувчилар ва зарҳал берувчилар. Мулло Ёрий – зарҳалчи уста, аммо хати зарҳалидан кўра яхшироқ. У Мулло Валининг шогирди, аммо ундан илгарилаб кетди. Мавлоно Маҳмуд Ёрийга нисбатан яхшироқ зарҳал берар, бу ишни у маҳорат билан бажарарди. У Султон Хусайн учун китобининг дебначаси – зарварагини безатишни бошлади-ю аммо бу иш тугамай қолди. Бу асар устида етти йил ишлади, шу даражада мохирлик билан бажардики, яримта нўхат хажмича келадиган румий халқаларнинг улашган жойларига олтин рангидаги янги ой шакллари қўйиб чиқди, улар ислимий услубидаги элликта варақ эди, буларнинг барчасини у шустмон бўёғида бажарди. Ўша даврда музаҳхиблар кўп эди, аммо тилга олинган мана шу икки киши энг мохирлари эди.

Фазл ва хунар ахллари Хуросон бўйлаб аниқлаш, топиш ва ишга жалб этиб тарбиялашда Мир Алишернинг саъй-харакатлари мислсиздир.

Ашулачилар ҳақида. Хофиз Басир. Унгача бунақа машҳур қўшиқчи бўлмаган, бу фикрга

хамма кўшилади. Айтишларича, бир куни бахор фаслида у богда кўшик айтганда, булбулу кумрилар, каптар, саъва ва бошка хар хил кушлар ром бўлиб унинг атрофига йигилиб, бошига ва кифтига кўниб олишган экан.

Хофиз Хасан Али – унинг шогирди, овози баланд эди, у шаклан мураккаб хамда чукур мазмунли ашулаларни беҳад майин куйларди.

Хофиз Жомий – яхши охангда, паст овозда, Хофиз Алига нисбатан жўнрок куйларди. Хожа Абдуллох Марворид – табаррук наслига кўра у «Тазкираи маволи» («Буюк олимлар тазкираси»)да тилга олинган; шеърларига кўра Хилолий, Ахлий билан бир каторда турса, таълик хати бўйича Мир Хаё ва Мулло Дарвешдан олдинда туради, насхтаълик бўйича эса Султон Мухаммад Нурдан кейин туради – ушбу санъат турларида у беҳад мохир бўлмаса-да, аммо конун чалишда тенгсиз эди. У кичикрок сурнайни ихтиро килганди. Илгари бошка мусика асбоблари бўлганда конунга унчалик эътибор килишмаган, негаки конун у кадар хушоханг соз бўлмаган. Хожа Абдуллох шу даражада кайта созладик, Хожа Абдуллохнинг конунини чалишганда, одамлар бошка мусика асбобларини хохламай колишди. Бу санъат турида у мохир бўлганлиги боис фазилатлари ичида бу асосийси эди, демак шубхасиз, у шу гурух ичида биринчиси эди. Устод Саид Ахмад Гижжакий ва Мазхари Удий – гижжак ва уд чалишнинг мислсиз усталари эди. Аммо Устод Кулмухаммад ўша мусика асбобларининг хар бирини чалишда икковидан хам ўзиб кетди. Унинг жозибали мусикий пешравлари бор.

Устод Хайдаршох Балабоний – ўз касбида тенгсиздир, балабон (арфа) чалишда унга тенг келадиган киши бўлмаган.

Яна бири – Устод Шайх Нойи – хамма мусика асбобларини хамма устозлардан хам яхширок чаларди, аммо най чалиш асосий машгулоти бўлганлигидан у шу соҳада шухрат козонди.

Ўша даврдаги илм, санъат, хунар ахли орасида буюклари, мислсиз вакиллари кўп эди, аммо хаммаси хакида хикоя килиш кийин. Ўша пайтда Хуросонда етишиб чиккан, илм-фан, санъат намояндаларининг барчаси Мир Алишер Навоий гамхўрлиги ва тарбияси туфайли камолотга эришганлар.

Хикоянинг хотимасига кайтиш.

Бу мукаддимадан максад ва ушбу ёзувлардан ният – отам (Аллох унинг юзини ёритсин) Хуросонга борган пайтда умуман Хуросоннинг буюклиги, ободонлиги ва гўзаллиги, хусусан Хирот ва ахолисининг шухрати шу даражада эдики, булар хакида кискача тўхталиб ўтдик, шуларни таъкидлашдир. Султон Хусайн мирзонинг илгари улуг, кудратли оталарига тобе бўлишни истамай ок ва осий бўлган ўгиллари, бу пайтга келиб, тавба килишиб, унинг пойини ўпишга муяссар бўлиб, хар бирлари Султон Хусайн мирзо тахтиравонини итоат елкаларига кўйиб, эхтиром кўли билан кўтаришди ва улар ўртасида батамом иттифоклик юзага келди.

Отам Хиротга етиб келганда, истикболига одамлар чикиб, уни иззат-икром билан кутиб олишди, муносиб ердан жой бериб, барча зарур нарсаларни мухайё килишди. Шохрух мирзонинг амирларидан бўлмиш Мухаммад Бурундук барлос бор эди. Ўша пайтда мўгул ва чигатой улусида машхурлиги, ёши, унвони, аслзодалиги, фикрлаш тарзи, зийраклиги, эгаллаган мансаби жихатидан ундан обрўлирок киши йўк эди. Ана шу амир Мухаммад Бурундук барлос тўра таомилига кўра отамга илтифот ва такаллуфлар кўрсатиб, Султон Хусайн мирзо қошига олиб кирди. Отам хам унга кутганидек жавоб килди. Султон Хусайн мирзо хам отамга эътибор кўрсатди. Унга ўз ўгилларидан, хатто энг хурматли, энг азиз тўнгич ўгли Бадиуззамондан хам ортирок эътибор килиб, улардан юкорига ўтказди.

Отам жаннатни эслатувчи бу шахарда иззат-икром куршовида рохат-фарогатда яшади. Султон Хусайн мирзо гўё отамни шу ерда колишини хохлаб, уни невараларидан бирига унаштириб кўйди. Султон Хусайн қариб, ёши бир жойга бориб қолган, фалаж ва бўғимлар огригидан азоб чекар, унинг ўғилларида отасининг ўрнини эгаллаб, Шохибекхонга қарши қураша оладиган журъат етишмасди. Отамнинг бу ерда қолиш режаси бўлмаса-да, Мирзо таклиф қилган никоҳга рози бўлди.

Бу орада, юқорида эслатилганидек, Мўғулистондан Самарқандга Шохибекхон ҳузурига илтимос билан Шохбегим келди. Шохибекхон Султон Хусайн мирзога тобе Хоразмни эгаллаш учун қўшин тортишга қатъий қарор қилди. Шохибекхоннинг ишораси билан отам Хуросонга қочиб келди. Султон Саидхон – Мўғулистонга қочиб кетди, Шохибекхон қолган қўпчилик мўғул улугларини абадиятга жўнатди. Баъзиларини қоронгу зиндонга ташлади, баъзиларини қишанлади, Шохбегимни Мовароуннахрдан Хуросонга сургун қилди. Қолган мўғулларни ўзи билан бирга Хоразмга олиб кетди.

Юнусхоннинг фарзандлари саногии хақида гапирилганда, тўнғич фарзанди Меҳр Нигор хоним эканлигини, уни Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзога никоҳлаб берилганини айтиб ўтган эдик. Шохибекхон Султон Али мирзони тутиб ўлдириб, Самарқандни қўлга олгач, ўша галабага эришган қуларда Меҳр Нигор хонимни ўз никоҳига олган эди. У охириги марта Самарқандга ҳужум қилганда Бобур Подшоҳ билан сулҳ тузишди, у Хонзода бегимни ўзига талаб қилади. Бобур Подшоҳ ўз ҳаёти эвазига опаси Хонзода бегимни Шохибекхонга бериб, соғ-саломат чиқиб кетди, бу ҳақда юқорида ёзган эдик. Меҳр Нигор хоним Хонзода бегимнинг ҳоласи бўлганлиги учун бир вақтда иккови билан яшаш ноқулай бўлганлигидан Шохибекхон Меҳр Нигор хонимни талок қилиб, Хонзода бегимни никоҳига олди. Шохбегимни Хуросонга жўнатишаётганда Меҳр Нигор хоним Самарқандда эди, у ҳам ўғай онаси ёнига йўлдош бўлиб қўшилди. Отам Шаҳрисабздан қочганда бир ҳоласи бошқа оила аъзолари билан Шаҳрисабзда қолган эди. У укам Муҳаммад Шохни ўзи билан олиб, Шохбегим ва Меҳр Нигор хоним ҳамроҳлигида Хуросонга келди. Отам буларнинг қелишларидан олдин муборак Хижоз (муқаддас ҳаж) сафарини қўнглига тугиб ўтирган эди, аммо булар қелишгач, бағрикенглик қоидасига мувофиқ, уларни мусофир юртда ёлғиз ташлаб қетолмади. Уларни Қобулга олиб боришга қарор қилади, чунки Қобулда Бобур Подшоҳ бор эди, бу ҳақда тўхталиб ўтдик. Шохбегим Бобур Подшоҳнинг онасига ўғай она эди. Ҳоласи Меҳр Нигор хоним эди. Шу ниёт билан отам Султон Хусайн мирзодан руҳсат олиб, Қобулга жўнади. Қобулга етиб бормасимиздан бир неча қун олдин Бобур Подшоҳнинг онаси Қутлуг Нигор хоним вафот этган эди.

Бобур Подшоҳ буларни мотам либосида қутиб олди. Буларга иззат-икром, қатта ҳурмат-эътибор қўрсатди, иложи борича хотиржамлигини сақлашга ҳаракат қилди. Анча муддат уларнинг ҳаётлари тинчлик, осойишталикда қечди. Орадани қўп вақт ўтмасдан Султон Хусайн мирзо оламдан ўтди, деган хабар келди.

Хуросондаги вазият мана бундай эди: Бадиуззамон мирзо тўра таомилига қўра отасининг тахтига ўтириши қерак эди. Султон Хусайн мирзонинг суюқли хотини Хадича бегим фитна-фасодчиларнинг сардафтари бўлиб, ўғли Музаффар мирзонинг салтанат ишида Бадиуззамон мирзога шерик бўлиши учун ҳаракат қилди. Гарчи ўша пайтда доно одамлар ҳам мавжуд бўлишса-да, улар Қуръони қаримнинг: «Ягона Аллоҳдан ташқари яна Худолар бўлганда эди, улар сўзсиз халок бўлишарди» (21.22) ояти мазмунини унутиб, Хадича бегим фикрига рози бўлишди, шубҳасиз, бу билан иш ўнганмади.

Бу пайтда Жаҳонгир мирзо Газнида эди. Ўз вилоятининг танглигидан Хуросонга жўнади

ва Бобур Подшоҳга хат ёзди: «Шу кунларда Султон Хусайн мирзо дорулфанодан дорулбакога рихлат килди. Ўйлашимча, шундай пайтда Султон Хусайн мирзонинг ўгилларига ёрдам бериш учун улар билан бирлашмок керак, эхтимол, ўшанда барча ишлар изга тушган бўларди». Ушбу мактуб Бобур Подшоҳ кўлига етиб боргач, у ўша захотиёк йўлга тушишга қарор килди, ўйладики, агар у Жаҳонгир мирзога йўлдаёқ етиб олса, уни орқага қайтаради, борди-ю, етолмаса, укасининг изидан Хуросонга йўл олади. Жаҳонгир мирзо кўнглида тугилган фикр ҳақиқатга яқиндир. Бобур Подшоҳнинг жўнаши аниқ бўлгач, у отамнинг уйига келиб, Кобулдаги ҳукумат ишларига бош-кош бўлиб, оиласига ҳам қараб туришини илтимос килди. Лекин отам бунга рози бўлмади, узр сўраб: «Мен ҳажга боришга аҳд килган эдим. Агар бу ишни бўйнимга олсам, ўша аҳдим бузилади. Амирлар орасида мўътабар зотлар кўп. Бу ишни ўшалар ўз бўйинларига олишса бўлади. Агар менга бирор иш юклашса, ҳеч бир бўйин товламай имконим борича бажаришга ҳаракат қиламан», деди.

Бобур Подшоҳ Низомиддин Али Халифани, Мавлоно Бобои Пашогарийни, амир Аҳмад Косим кўхбурни ва бир неча бошқа етакчи мулозимларини чакириб: «Мен сизларга ишониб кетяпман, мана амирлар барча ишларни бажаришади», деди-да, шунга ўхшаш бир канча бошқа топшириқларни бериб, Хуросонга кетди.

давоми бор